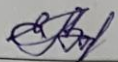

Факультэт філалагічны

Кафедра беларускай мовы

УЗГОДНЕНА

Загадчык кафедры

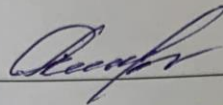
А.М. Воінава

19.04.

2023 г.

УЗГОДНЕНА

Дэкан факультэта

А. М. Палуян

19.04.

2023 г.

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ – ЗНАКІ МОВЫ І КУЛЬТУРЫ

для спецыяльнасці 1-02 03 03 “Беларуская мова і літаратура. Замежная мова
(англійская)”

Складальнік: Ляшчынская В.А.

Разгледжана і зацверджана
на пасяджэнні Навукова-метадычнага савета ўніверсітэт 24.05. 2023 г.,
пратакол № 8

Электронны вучэбна-метадычны комплекс па дысцыпліне
«Фразеалагізмы – знакі мовы і культуры» / Аўтар-складальнік: Ляшчынская
В.А. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2020. – 83 с.

Рэцэнзенты:

Петрушэўская Ю.А., к.філал.н., дацэнт
кафедры тэарэтычнай і прыкладной лінгвістыкі
УА “Магілёўскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя А. А. Куляшова”,

Кафедра беларускага мовазнаўства
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта

© Аўтар-складальнік Ляшчынская В.А., 2023.
© ГДУ імя Ф. Скарыны, 2023.

ЗМЕСТ

Тлумачальная запіска	4
Змест вучэбнага матэрыялу	8
ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	9
Тэма 1 Уводзіны ў дысцыпліну “Фразеалагізмы – знакі мовы і культуры”	10
Тэма 2 Фразеалагізмы як адметныя адзінкі мовы: прыкметы і ўласцівасці, структура, кампаненты, семантыка.	13
Тэма 3 Утварэнне, крыніцы і вытокі, функцыі фразеалагізмаў	22
Тэма 4 Метады і прыёмы вывучэння фразеалагізмаў	35
Тэма 5 Культурная інфармацыя фразеалагізмаў	42
Тэма 6 Лінгвакультурны код як сістэма сімвалаў. Ідыёмы-сімвалы, эталоны, стэрэатыпы	50
ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	58
Тэматыка практычных заняткаў	58
Пытанні і матэрыялы для практычных заняткаў	59
Заданні да практычных заняткаў	64
Тэматыка рэфератаў	76
РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ	77
Пытанні да заліку	77
Тэставыя заданні	78

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Канец XX – пачатак XXI стагоддзя характарызуецца бурным развіццём кагніталогіі як універсальнай навукі і ў яе межах кагнітыўнай фразеалогіі. Перавож даследаванняў фразеалагізмаў-ідыём у русла кагнітывістыкі і культуралогіі абумоўлена новым поглядам на ідыёму як моўны знак, які захоўвае інфармацыю, узнаўляе і перадае культурныя ўстаноўкі народа. У выніку адбываецца перагляд, удасканаленне пэўных пытанняў тэорыі фразеалогіі, а яшчэ ў большай ступені актывізуецца даследаванне фразеалагічнага складу мовы ў кантэксце культуры. Усё гэта не з'яляецца аб'ектам вывучэння ў курсе сучаснай беларускай мовы, што і абумовіла **актуальнасць** распрацаванага спецкурса. Атрыманыя веды і выпрацаваныя ўменні і навыкі ў межах спецкурса студэнты змогуць выкарыстаць як у працэсе кваліфікацыйнай работы, так і ў прафесійнай (у тым ліку і выкладчыцкай) дзейнасці.

Матэрыял спецкурса “Фразеалагізмы – знакі мовы і культуры” прадугледжваецца **неабходнасцю** знаёмства з новымі даследаваннямі ў галіне фразеалогіі, адаптацыі і ўвядзення іх у вучэбную практыку.

Мэтай спецкурса “Фразеалагізмы – знакі мовы і культуры” з’яўляецца аналіз існуючых накірункаў даследавання фразеалагічных багаццяў беларускай мовы, знаёмства з новымі даследаваннямі і вывучэнне студэнтамі-філолагамі асноўных змен і ўдакладненняў у тэорыі фразеалогіі беларускай мовы ў святле новых падыходаў, накірункаў, запатрабаванняў часу, дасягненняў лінгвістычнай навукі ўвогуле і ідыяматыкі ў прыватнасці, знаёмства з унутры- і міждысцыплінарнымі сувязямі лінгвістыкі на матэрыяле фразеалогіі.

Задачамі дысцыпліны з’яўляюцца:

- знаёмства студэнтаў з новымі даследаваннямі ў галіне фразеалогіі, са зменамі і ўдакладненнямі ў пытаннях вывучэння адметных адзінак мовы і іх адаптацыі;
- авалоданне асноўнымі, базавымі паняццямі, асновамі і крытэрыямі выдзялення, характарыстыкі ім класіфікацыі фразеалагічных адзінак мовы, што атрымалі новае прачытанне і асвятленне;
- авалоданне новымі навуковымі метадамі і прыёмамі даследавання фразеалагізмаў;
- выпрацоўка ўменняў вызначаць, дакладна класіфікаваць фразеалагізмы-ідыёмы паводле семантыкі, структуры, стылістычных паказчыках, кампанентнаму складу і распазнаваць іх сярод іншых падобных адзінак мовы;

- авалодванне ўменнямі падбіраць да беларускіх фразеалагічных адзінак эквівалентныя фразеалагічныя адзінак рускай мовы і наадварот;
- выпрацоўка прафесійных навыкаў і ўменняў у арганізацыі сістэматычнай і эфектыўнай працы па авалодванні і засваенні фразеалагічных адзінак мовы;
- фарміраванне ўменняў і навыкаў дэшыфраваць фразеалгізмы-ідэемы ў тэрмінах культуры і інтэрпрэтаваць той культурны змест, што нясуць і захоўваюць ў сабе вобразы, унутраная форма гэтых адзінак беларускай мовы, тыя эталоны і стэрэатыпы мыслення і культуры нароад як носьбіта іх.

Выпускнік філалагічнага факультэта павінен:

ведаць:

- сучасны стан і вынікі вывучэння фразеалагічных багаццяў беларускай мовы;
- новыя метады і прыёмы даследавання фразеалагічных адзінак мовы;
- максімум фразеалагічных адзінак з усяго фразеалагічнага запасу студэнта, якія валодаць магчымасцямі лінгвакультуралагічнага падыходу, вызначаюць нацыянальна-культурную інфармацыю;

умець:

- вызначаць, правільна класіфікаваць фразеалагічныя адзінкі паводле семантыкі, стурктуры, стылістычнай характарыстыкі, функцыянавання і распазнаваць іх сярод іншых адзінак мовы;
- устанаўліваць фразеалагічныя адзінкі ў тэкстах рознай стылёвай прыналежнасці, вызначаць спосаб і прыёмы ўвядзення іх у тэкст, даваць ацэнку паводле іх выкарыстання;
- даваць лінгвакультуралагічны каментарый фразеалагізмам, вызначаць іх культурную інфармацыю, што ляжыць у аснове вобраза, адабраных кампанентаў, унутранай формы другасных адзінак мовы.

Спецкурс “Фразеалагізмы – знакі мовы і культуры” цесна звязаны з дысцыплінамі лінгвістычнага цыкла – сучаснай беларускай мовай, агульным мовазнаўствам, лінгвістычным аналізам мастацкага тэксту, стылістыкай і культурай маўлення і інш., якія чытаюцца студэнтам філалагічнага факультэта.

Спецкурс “Фразеалагізмы – знакі мовы і культуры” вывучаецца студэнтамі 3 курса філалагічнага факультэта спецыяльнасці 1-02 03 03 – Беларуская мова і літаратура. Замежная мова (англійская).

Агульная колькасць гадзін – 58 гадзін, колькасць аўдыторных гадзін – 34, з іх: лекцыйныя заняткі – 12 (у тым ліку 4 гадзіны – самастойная вучэбная работа студэнтаў), практычныя заняткі – 22 гадзіны.

Форма справаздачнасці – залік.

Мэтаі вучэбна-метадычнага комплексу “Фразеалагізмы – знакі мовы і культуры” з’яўляецца знаёмства студэнтаў-філолагаў з новымі кірункамі даследавання і вывучэння фразеалогіі ў адпаведнасці з антрапацэнтрычнай парадыгмай навуковых даследаванняў мовы, з асноўнымі зменамі і ўдакладненнямі ў тэорыю ідыяматыкі беларускай мовы ў святле новых падыходаў, запатрабаванняў часу, дасягненняў лінгвістычнай навукі ўвогуле і ідыяматыкі ў прыватнасці, знаёмства з унутры- і міждысцыплінарнымі сувязямі лінгвістыкі, мовы, фразеалаогіі, выпрацаваць практычныя навыкі і ўменні дэшыфраваць фразеалагічныя адзінкі ў тэрмінах культуры і інтэрпрэтаваць той культурны змест, які нясуць у сабе вобразы, унутраная форма гэтых унікальных адзінак мовы, выяўляць уласцівыя фразеалагічным адзінакам сімвальнае прачытанне, характэрныя культурныя канатацыі, спазнаючы тым самым культурны вопыт беларусаў, іх ментальнасць і далучацца такім чынам да культурных здабыткаў, засвойваючы культурныя каштоўнасці агульныя для многіх народаў і нацыянальна-адметныя свайго народа.; узбагаціць фразеалагічныя запасы студэнтаў-філолагаў, павысіць узровень творчай актыўнасці студэнтаў шляхам выканання розных відаў творчых заданняў і праблемна-пошукавых задач.

У структурных адносінах вучэбна-метадычны комплекс уключае ў сябе шэсць тэм тэарэтычнага зместу, 11 тэм практычных заняткаў і раздзел кантролю ведаў і самастойных работ.

Тэарэтычны раздзел утрымлівае лекцыйны матэрыял, падзелены ў адпаведнасці з вучэбнай праграмай у шасці тэмах і прызначаны для аўдыторнай работы са студэнтамі (лекцыі выкладчыка – 12 гадзін). Дзякуючы зместу гэтых выдзеленых тэм студэнты змогуць атрымаць уяўленне аб самастойным фразеалагічным ярусе сістэмы мовы, уласцівых прыкметах фразеалагічных адзінак, што выдзяляюць іх з агульнага масіву ўстойлівых адзінак еожнай мовы, кампанентным складзе і аб’ёме, структурных тыпах і варыянтнасці гэтых адзінак, іх вытоках і спосабах і тыпах утварэння, метадах і прыёмах вывучэння ў наш час; аб фразеалагічнай карціне свету і яе складніках, аб кодах культуры беларусаў, іх тыпах і іх рэпрэзентацыі фразеалагічнымі адзінкамі.

У кожнай тэме выдзелены пытанні для абмеркавання, раскрыты асноўныя палажэнні і змест кожнага.

Практычны раздзел уключае ў сябе ў адпаведнасці з вучэбным планам дысцыпліны вузаўскага кампанента адзінаццаць практычных заняткаў (22 гадзіны). Кожная тэма практычных заняткаў складаецца з сістэмы заданняў для выканання студэнтамі ў вуснай (абмеркаванне пытанняў лекцыйнага матэрыялу, неабходны для выканання заданняў) і пісьмовай форме з мэтай вырашэння практычных праблем аналізу фразеалагічных адзінак мовы, вызначэння вытокаў, спосабаў утварэння, адлюстравання каштоўнасцей народа-стваральніка гэтых адзінак і выяўлення культурнай інфармацыі,

уласцівай беларусам і іншым народам свету. Практычны матэрыял арыентаваны на замацаванне тэарэтычных звестак па важнейшых тэмах дысцыпліны (Звесткі аб ідыёмах як знаках мовы і культуры; Прыкметы і ўласцівасці, структура, кампаненты, семантыка ідыёмаў; Утварэнне, крыніцы і вытокі, функцыі ідыёмаў; Метады і прыёмы вывучэння ідыёмаў; Культурная інфармацыя ідыёмаў; Лінгвакультурны код як сістэма сімвалаў. Ідыёмы-сімвалы, эталоны, стэрэатыпы).

Раздзел кантролю ведаў прадстаўлены пытаннямі для заліку, тэматыкай рэфератаў для індывідуальных паведамленняў “Лінгвакультуралагічная інтэрпрэтацыя фразеалагізмаў”, якія могуць быць выкарыстаны пры правядзенні цяжучага і выніковага кантролю ведаў, уменняў і навыкаў, а таксама для самаправеркі студэнтамі свайго ўзроўня тэарэтычных ведаў і практычных уменняў і навыкаў дэшыфраваць фразеалагічныя адзінкі.

Дапаможны раздзел утрымлівае неабходныя элементы вучэбна-праграмнай дакументацыі: вучэбную праграму па дысцыпліне «Фразеалагізмы – знакі мовы і культуры» ўстановы адукацыі з тлумачальнай запіскай і зместам вучэбнага матэрыялу, тэматычны план, які змяшчае назвы тэм заняткаў, пералік пытанняў для вывучэння па адпаведных тэмах і колькасць аўдыторных гадзін па кожнай тэме (лекцыйных, практычных). У дапаможны раздзел уключаны спіс літаратуры з падзелам на асноўны і дадатковы для выкарыстання студэнтамі ў ходзе вывучэння дысцыпліны «Стылістычнае рэдагаванне і карэктура».

Электронны вучэбна-метадычны комплекс вучэбнай дысцыпліны «Фразеалагізмы – знакі мовы і культуры» адрасуецца студэнтам 3 курса дзённай формы навучання спецыяльнасці 1-02 03 03 “Беларуская мова і літаратура. Замежная мова (англійская)” .

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

Раздзел 1 Уводзіны

Тэма 1 Уводзіны ў дысцыпліну “Фразеалагізмы – знакі мовы і культуры”

Фразеалогія, ці ідыяматыка, як самастойны ярус сістэмы мовы.

Універсальнасць фразеалагізмаў у мовах свету.

Фразеалагізмы і культура, фразеалагізмы і этнас, фразеалагізмы і народны менталітэт.

Раздзел 2 Звесткі аб фразеалагізмах як знаках мовы і культуры

Тэма 2 Фразеалагізмы як адметныя адзінакі мовы

Прыкметы фразеалагізмаў, іх адметнасць ад іншых адзінак мовы. Суадноснасць кампанентаў з лексемамі мовы, іх адрозненне. Межы кампанентнага складу фразеалагічных адзінак, словы-суправаджальнікі.

Тэма 2. Уласцівасці, структура, кампанентны склад, семантыка фразеалагізмаў

Асаблівасці фразеалагізмаў як знакаў мовы і культуры.

Структурныя тыпы фразеалагізмаў.

Агульная характарыстыка кампанентаў фразеалагічных адзінак.

Варыянтнасць кампанентаў і варыянтныя тыпы ідыёмаў.

Аб’ём і складнікі семантыкі.

Тэма 3. Утварэнне, крыніцы і вытокі, функцыі фразеалагізмаў

Фразеалагізацыя як працэс утварэння ідыёмаў.

Тыпы і спосабы ўтварэння фразеалагізмаў.

Крыніцы ўзнікнення ідыёмаў.

Моўныя і культурныя функцыі фразеалагізмаў.

Тэма 4. Метады і прыёмы вывучэння фразеалагізмаў

Аспекты вывучэння фразеалагізмаў.

Віды аналізу фразеалагізмаў: фразеалагічны аналіз, кампанентны аналіз, лінгвакультуралагічны аналіз.

Метады вывучэння фразеалагізмаў: метады аплікацыі, фактарны метады, структурна-тыпалагічны метады, метады суцэльнай выбаркі, метады семантычнага поля.

Раздел 3 Культурная інфармацыя фразеалагізмаў і коды культуры

Тэма 5. Культурная інфармацыя фразеалагізмаў

Лінгвакультуралагічны каментарый фразеалагізмаў і сістэма каштоўнасцей народа.

Карціна свету. Моўная нацыянальная карціна свету.

Наіўная, навуковая, міфалагічная, фальклорная, рэлігійная карціны свету.

Фразеалагічная карціна свету.

Канатацыйнае значэнне, фразеалагізмаў.

Пласты культуры ў фразеалогіі: архетыпічны, міфалагічны, біблейскі, фальклорны, гістарычны, літаратурна-публіцыстычны.

Тэма 6. Лінгвакультурны код як сістэма сімвалаў. Ідыёмы-сімвалы, эталоны, стэрэатыпы

Код культуры як сістэма знакаў як носьбітаў культурных сэнсаў. Лінгвакультурны код як сістэма сімвалаў.

Тыпы кодаў: антропны, артэфактны, архітэктурны, гастронамічны, касцюмна-рэчавы, колеравы, лікавы, прасторавы, прыродна-ландшафтны, рэлігійна-духоўны ці рэлігійна-рэчавы, саматычны, часавы і інш.

Кампаненты-сімвалы, іх адбор, фразеалагізмы-сімвалы. эталоны, стэрэатыпы.

ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Тэма 1. Уводзіны ў дысцыпліну «Фразеалагізмы – знакі мовы і культуры»

Пытанні для абмеркавання

1. Фразеалогія як самастойны ярус сістэмы мовы.
2. Універсальнасць фразеалагізмаў у мовах свету.
3. Фразеалагізмы і культура, фразеалагізмы і этнас, фразеалагізмы і народны менталітэт.

Фразеалогія як самастойны ярус сістэмы мовы. Станаўленне фразеалогіі як асобнай лінгвістычнай дысцыпліны, асобнага моўнага яруса, самастойнай галіны лінгвістыкі, прайшло праз неаднаразовае абмеркаванне пытанняў пра выдзяленне раздзела фразеалогіі, месца фразеалогіі, аб'ём і тып адзінак фразеалогіі, іх класіфікацыю, семантыку і інш.

Яшчэ ў пачатку ХХ ст., у 20-я гады, у айчынай лінгвістыцы тэрмін *фразеалогія* выкарыстоўваецца ў значэнні «сукупнасць прыёмаў слоўнага выражэння, уласцівых пэўнай асобе, пісьменніку, літаратурнаму накіраванню, грамадскай групіроўцы вядомага перыяду. Затым быў неаднаразовы зварот да пытання аб месцы фразеалогіі, ці як і дзе разглядаць яе. І напачатку, і пазней адны былі за выдзяленне фразеалогіі ў асобную галіну лінгвістыкі (першым быў рускі лінгвіст Я. Д. Паліванаў), другія прапаноўвалі разглядаць фразеалогію як частку лексікалогіі. І адначасова паўстала пытанне пра аб'ём і межы фразеалогіі, паколькі многія, напрыклад, Л. А. Булахоўскі, у фразеалагічны фонд рускага маўлення ўключае прыказкі, прымаўкі, крылатыя словы.

У выніку неаднаразовага абмеркавання гэтых пытанняў адбылося выдзяленне фразеалогіі з цесных абдымкаў лексікалогіі, дзякуючы вызначэнню свайго аб'екта вывучэння, ці сваіх адзінак з ліку самых розных тыпаў адзінак мовы, якія вызначаліся на аснове такой іх агульнай прыкметы, як ўстойлівасць, і ў фразеалогію яшчэ доўга ўключаюцца розныя тыпы ўстойлівых адзінак мовы.

Наступны этап развіцця і станаўлення фразеалогіі звязаны з выдзяленнем і характарыстыкай фразеалагічных адзінак. Першая характарыстыка была дадзена ў 1946 годзе В. У. Вінаградавым, які творча перапрацаваў фразеалагічную схему Ш. Балі і выдзеліў тры тыпы фразеалагічных адзінак: *фразеалагічныя зрашчэнні, фразеалагічныя адзінствы і фразеалагічныя спалучэнні* [Виноградов 1972: 29].

М. М. Шанскі прапанаваў сваю класіфікацыю, у якой выдзяляюцца чатыры тыпы: *фразеалагічныя зрашчэнні, фразеалагічныя адзінствы, фразеалагічныя спалучэнні і фразеалагічныя выразы* [Шанский 1969: 76].

Пытанне аб вызначэнні фразеалагічнага ўзроўня як асобнага, самастойнага са сваімі адзінкамі прадаўжае абмяркоўвацца і ў другой палавіне ХХ ст. Аднак і ў гэты перыяд маюцца тры погляды на гэтае пытанне [Жуков 1986: 21-22].

Адны лінгвісты (напрыклад, У. Л. Архангельскі, А. У. Кунін, І. І. Чарнышова і інш.) выдзяляюць самастойны фразеалагічны ўзровень, ці, паводле тэрміна І. І. Чарнышовай, «фразеалагічны пласт», на аснове істотных адрозненняў фразеалагічных адзінак ад лексічных і паводле структуры, і паводле семантыкі, і паводле стылявога функцыянавання. Другія (напрыклад, М. В. Нікіцін, В. М. Тэлія) на аснове таго, што фразеалагічныя адзінкі замяняюць словы, не згодны з папярэднімі аўтарамі; а трэція (напрыклад, В. І. Кодухаў, М. М. Шанскі, Д. М. Шмялёў і інш.) прапануюць фразеалагічныя адзінкі адносіць да прамежкавага ўзроўня. Заўважым, што ў свой час М. М. Шанскі [Шанский 1963: 44], як і А. В. Кунін [Кунин 1970], адносіў да фразеалагізмаў прыказкі і прымаўкі, а вось У. П. Жукаў [Жуков 1978] і М. М. Капыленка [Копыленко 1989] – толькі тую частку парэмій, якія ўжываюцца ў пераносным значэнні і з’яўляюцца семантычна цэласнымі і сінтаксічна нечлянёмымі.

Паступова і няўхільна ўслед за выдзяленнем фразеалогіі як самастойнай лінгвістычнай дысцыпліны назіраецца і выдзяленне яе адзінак. Такім чынам, фразеалогія, ці ідыяматыка, як самастойны фразеалагічны ярус, асобны лінгвістычны раздзел у навуцы аб мове характарызуецца вызначэннем свайго аб’екта, сваіх задач і метадаў.

Універсальнасць фразеалагізмаў у мовах свету. Выдзяленне так званых уласна фразеалагічных адзінак, ці фразеалагізмаў, фразем, ідыёмаў, тлумачыцца яшчэ і тым, што яны выяўляюцца ў самых розных мовах свету, і гэта азначае, што мы маем справу з універсальным, ці інтэрнацыянальным, тыпам моўных адзінак у самых розных мовах. А тое, што фразеалагізмы ўласцівы ўсім мовам свету, сёння агульнавядома і прынаецца як універсальная ўласцівасць кожнай мовы. Пэўныя рысы і ўласцівасці фразеалагічных адзінак носяць інтэрнацыянальны характар, ці з’яўляюцца агульнымі для ўсіх моў свету.

Асноўны крытэрыі выдзялення ідыёмаў сярод іншых тыпаў устойлівых адзінак увогуле мае чыста лінгвістычны, семантычны характар – гэта неадпаведнасць абагульнена-пераноснага значэння ўсёй фразеалагічнай адзінкі семантычнаму ўзаемадзеянню яе лексічных кампанентаў. Менавіта гэты крытэрыі і служыць выдзяленню фразеалагізмаў у розных мовах, напрыклад: бел. *разбівацца ў дошку* – ‘прыкласці ўсе намаганні, зрабіць немагчымае для дасягнення чаго-небудзь’; руск. *разбиться /расшибиться в лепешку*; швед. *ploska smultron under snon* (літар. *рваць клубніцы пад снегам*) – ‘чалавацца крадком’; італ. *piantar carote* (літар. *садзіць моркву*) – ‘ілгачь, ашукваць’; франц. *coiffer sainte Catherine* (літар. *прычэсваць святую Кацярыну*) – ‘заставацца старой дзевай’; таджык. *гули сари сабад* (літар. *кветка на версе кошыка*, на аснове звычайна класці самую прыгожую кветку зверху ў кошыку з кветкамі) – ‘той, хто лепшы з усіх (пра чалавека)’ і інш., якія сваім значэннем ніяк не роўныя суме значэнняў сваіх слоў-кампанентаў.

У выніку такі факт, што семантыка фразеалагічнай адзінкі, цэласнасць яе значэння не выводзіцца з семантыкі слоў-кампанентаў ці з сумы лексічных

значэнняў гэтых кампанентаў, дазваляе вызначыць і з поўным правам гаварыць аб універсальнай уласцівасці і ўніверсальным крытэрыі вызначэння фразеалагічных адзінак, ці ідыёмаў, у самых розных мовах свету.

У многіх выпадках гэта ўніверсальная ўласцівасць фразеалагічных адзінак узмацняецца ўнутраным алагізмам спалучэння лексічных кампанентаў, напрыклад: бел. *на рыбіным футры* – ‘які прапускае холад, дрэнна сагравае (пра верхняе адзенне)’; *насіць ваду рэшатам* – ‘рабіць што-небудзь безвыніковае, заведама ўпустую’; ням. *den Schnee im Ofen backen* (літар. *пячы снег у печы*) – ‘займацца абсалютна бескарыснай справай’; манг. *хорхойду хутга барих* (літар. *падымаць нож на чарвяка*) – ‘затрачваць значныя намаганні для дасягнення нязначнай мэты’ і інш.

Фразеалагічны матэрыял самых розных моў паказвае, што фразеалагічныя адзінкі тыпу ідыёмаў валодаюць універсальнай уласцівасцю, якая выяўляецца на аснове лінгвістычнай інтэрпрэтацыі іх і дастаткова лёгка выяўляецца пры супастаўленні семантыкі самой фразеалагічнай адзінкі і яе семантычна-кампанентнага прататыпа.

Фразеалагізмы і культура, народны менталітэт. У культуралагічным слоўніку рускай мовы паняцці «менталітэт» і «ментальнасць» разглядаюцца як сінанімічныя і тлумачацца як «агульны духоўны настрой, адносна цэласная сукупнасць думак, вераванняў, звычак, духу, які стварае карціну свету і ўмацоўвае адзінства культурнай традыцыі ці якое-небудзь згуртаванне» [Культурология 1997: 271]. Тут два паняцці збліжаюцца паміж сабой, паколькі яны «не зводзяцца да філасофскіх ці эстэтычных катэгорый, а адлюстроўваюць пэўны ўзровень этнічнай (сама)свядомасці, на якім думка не аддзелена ад эмоцый і ад сцэнарыяў культурных паводзін» [Приходько 2013: 100]. Не размяжоўваюцца гэтыя паняцці ў англійскім (*mentality*), нямецкім (*Mentalität*) і французскім (*mentalité*) навуковым ужытку.

Вызначаецца паняцце «нацыянальны менталітэт», пад якім разумеецца спецыфічны індывідуальны ці групавы спосаб светаўспрымання і светаразумеання, які задаецца сукупнасцю кагнітыўных і паводзінных стэрэатыпаў і ўстановак, галоўнай характарыстыкай якога з’яўляецца асаблівасць мыслення і рэакцыі паводзін індывіда ці сацыяльнай групы. І менавіта мова і рэлігія адносяцца да тых фактараў, якія вызначаюць народны менталітэт і «пры гэтым уплываюць на фарміраванне як індывідуальна-непаўторных, так і некаторых агульных з іншымі народамі, групавых рыс» [Мечковская 1998: 37].

Розныя культуры – гэта розныя каштоўнасці, розныя менталітэты і розныя формы меркавання пра адны і тыя ж прадметы, паняцці, з’явы. І ментальнасць народа актуалізуецца ў найбольш важных культурна-маркіраваных канцэптах. Галоўнымі паказчыкамі паняцця «культура» выступаюць два: камунікатыўная і сімвалічная прырода культуры. Вось толькі некаторыя азначэнні з выдзяленнем гэтых паказчыкаў феномена культура. Ю. М. Лотман піша: «...Культура ёсць форма зносін паміж людзьмі і магчыма толькі ў такой групе, у якой людзі маюць зносіны <...>

культура выяўляе, па-першае, камунікатыўную і, па-другое, сімвалічную прыроду» [Лотман 1994: 6]. Э. Бенвенист зазначае: «Гэты чалавечы феномен – культура – цалкам сімвалічны» [Бенвенист 1974: 30].

Варта ўлічыць і такія агульныя рысы культуры і мовы, як нарматыўнасць з яе «ахоўвальнай» функцыяй і гістарызм як працэс, у ходзе якога адбываецца адбор узораў і ўстановак як у культуры, так і ў мове, што могуць змяняцца, змяняць сваё месца на шкале каштоўнасцей, набываць новыя сэнсы, адпаведныя пэўнаму адрэзку часу. Галоўнай з шэрагу функцый культуры і мовы выступае захаванне і трансляцыя рознага тыпу сацыяльна значнай памяці. Так, напрыклад, Ю. У. Раждзественскі піша: «Культура дзякуючы звернутасці з сучаснага ў мінулае ёсць гістарычная памяць» [Рождественский 1996: 15]. Ю. М. Лотман дадае: «Адно з найважнейшых азначэнняў культуры характарызуе яе як негенетычную памяць калектыву» [Лотман 1994: 8]. В. М. Тэлія рэзюмуе: «Культура – гэта своеасаблівая гістарычная памяць народа. І мова, дзякуючы яе кумулятыўнай функцыі, захоўвае яе, забяспечваючы дыялог пакаленняў, не толькі з мінулага ў сучаснае, але і з сучаснага ў будучае» [Телия 1996: 226].

Такім чынам, мова, што з'яўляецца адным са сродкаў захавання і трансляцыі культуры, набывае ролю «мовы» культуры, а яе адзінкі, у тым ліку і найперш фразеалагічныя адзінкі, выступаюць і знакамі мовы, і знакамі культуры. Такія сувязі сістэмы мовы і сістэмы культуры прадстаўляюць складаныя ўзаемаадносіны.

Тэма 2. Фразеалагізмы як адметныя адзінкі мовы: прыкметы і ўласцівасці, структура, кампаненты, семантыка

Пытанні для абмеркавання

1. Асаблівасці фразеалагізмаў як знакаў мовы і культуры.
2. Структурныя тыпы фразеалагізмаў.
3. Агульная характарыстыка кампанентаў фразеалагічных адзінак.
4. Варыянтнасць кампанентаў і варыянтныя тыпы фразеалагізмаў.
5. Аб'ём семантыкі.

Асаблівасці фразеалагізмаў як знакаў мовы і культуры. Фразеалагічныя адзінкі вызначаюцца шэрагам асаблівасцей, паводле якіх у іх сукупнасці можна абсалютна даставерна і аргументавана выдзяляць гэтыя адзінкі мовы сярод іншых устойлівых выразаў і дакладна акрэсліваць аб'ект вывучэння ідэяматыкі. Да іх адносяцца:

1) *раздзельная аформленасць* мінімум двух слоў-кампанентаў (*ад /з калыскі; пад носам; наламаць дроў* – ‘нарабіць памылак пры выкананні чаго-небудзь’ і інш.);

2) *узнаўляльнасць*, г. зн. фразеалагічныя адзінкі не ствараюцца ў працэсе маўленчай дзейнасці чалавека, як гэта характэрна для ўтварэння свабодных словазлучэнняў, сказаў, тэкстаў, а ўжываюцца ў гатовым выглядзе; яны выбіраюцца з памяці з улікам іх засвоенасці носьбітам мовы як цэласныя адзінкі паводле кампанентнага складу, структуры, семантыкі, стылістычнай характарыстыкі, экспрэсіўна-ацэнчнай афарбоўкі і інш.;

3) *устойлівасць*, г. зн. фразеалагічныя адзінкі маюць, як правіла, пэўны склад кампанентаў, пэўную структуру і, галоўнае, замацаванае за імі значэнне (*закасаць /закасаць рукавы* мае пастаяннае значэнне – ‘працаваць энергічна, старанна’, складаецца з дзеяслоўнага кампанента *закасаць /закасаць* і назоўнікавага *рукавы* ў форме множнага ліку, паводле структуры суадносіцца з дзеяслоўным словазлучэннем, а паводле суаднесенасці з часцінай мовы – з дзеясловам, але называе не толькі дзеянне – ‘працаваць’, а яшчэ дае яму характарыстыку – ‘энергічна’, ‘старанна’; выражае станоўчую ацэнку, з'яўляецца свайго роду ілюстрацыяй правіла, ці вызначае выпрацаваную норму аб выкананні любой работы са стараннем і ахвотай, тым самым даючы параду, як трэба працаваць, і вызначае ацэнку выканання працы;

4) *цэласнасць значэння*, якая не раўняецца суме значэнняў лексем-кампанентаў фразеалагічнай адзінкі і не выводзіцца з сумы іх семантыкі ў свабодным выкарыстанні па прычыне страты гэтымі словамі-кампанентамі свайго значэння ў выніку поўнага ці частковага пераасэнсавання (*пускаць на вецер грошы, сродкі* і пад. – ‘дарэмна траціць, неашчадна расходаваць’ ніяк не адпавядае суме ніводнага са значэнняў дзеяслова і семантыкі назоўніка. А вось абраны вобраз даводзіць семантыку, выяўляе экспрэсіўнасць і служыць асновай выражэння негатыву да такой траты грошай, маёмасці, як пусканне іх на вецер, да ўвогуле такой заганнай рысы, як марнатраўства і

безгаспадарлінасць у адносінах да заробленага, маёмасці і ўсяго таго, што здабыта чалавекам у працы;

5) *экспрэсіўнасць* (на дыяганалі чытаць, перачытваць – 'няўважліва, павярхоўна', якая стылістычна не мае абмежаванняў у сваім выкарыстанні, характарызуецца экспрэсіўнасцю, паколькі такі спосаб выканання дзеяння даводзіць пра адмоўную ацэнку яго, той негатыву, які суправаджае адзінку – чытаць няўважліва, павярхоўна);

6) *эмацыянальнасць* як здольнасць выражаць эмоцыі чалавека, так і выклікаць эмоцыі ўласціва значнай колькасці фразеалагічных адзінак і цесна звязана з ацэнчнасцю. Эмацыянальнасць фразеалагізмаў дасягаецца найперш тымі вобразамі, што абраны ў аснову адзінкі і складаюць іх ўнутраную форму, тым адборам слоў-кампанентаў, тым сродкамі, спосабамі, прыёмам і ўтварэння (фразеалагізмы з кампанентам *вечер* дазваляюць прызнаць, што чалавек свае ўяўленні, веды пра вечер адлюстравалі ў іх вобразах, пабудаваных у асноўным з дапамогай метафары «вечер», якая выкарыстоўваецца для апісання розных з'яў на аснове семантычных прыкмет, што ўласцівы ветру, прыпісаныя яму ва ўяўленнях чалавека і якія могуць паводле пэўнай сваёй якасці ці ўласцінасці прыпадабняцца. А ў выніку праз вобразы ветру характарызуецца, апэньваецца сам чалавек і тыя рэаліі, якія датычаць чалавека і вызначаюць уяўленне чалавека пра свет вакол яго і пра яго самога, напрыклад: *вечер гуляе/-яў /свішча/-стаў у кішэнях/-і* – 'у каго-небудзь няма грошай'); 7)

7) *ацэнчнасць* не з'яўляецца катэгорыяльнай уласцівасцю фразеалагізмаў, паколькі маюцца, хоць і ў нязначнай колькасці, фразеалагізмы, якія не выражаюць ацэнку (праўн. пункт гледжання /погляду – 'пэўнае меркаванне, пэўныя адносіны да чаго-небудзь'; *уласна кажучы* – 'папраўдзе, сапраўды'; *як кажучы* – 'як прынята гаварыць' і інш.). Напрыклад, фразеалагізм *гаспадар свайго слова* са значэннем 'чалавек, у якога слова не разыходзіцца са справамі' называе чалавека і дае яму характарыстку паводле адпаведнасці яго слоў і паводзін, дзеянняў, ці слоў і спраў, што не разыходзяцца паміж сабой; гэта выклікае адабрэнне, а таму адзінка выкарыстоўваецца найперш для дадатнай ацэнкі чалавека праз такое яго найменне. А вось, напрыклад, фразеалагічная адзінка *распускаць рукі* – 'біцца, забіваць каго-небудзь', наадварот, выражае неадабрэнне, дае адмоўную ацэнку вобразна абазначанаму і такім спосабам названаму негатывнаму дзеянню, калі прымяняецца сіла пры адсутнасці розуму, недазволенае права распараджацца ці пасягаць на жыццё другога чалавека праз вобраз «распушчаных» рук, і інш.

Менавіта ацэнчаная функцыя фразеалагічных адзінак дазваляе выразіць у большасці адмоўныя адносіны з боку таго, хто ўжывае гэтыя адзінкі, да таго, каго называюць з дапамогай такіх адзінак мовы, выяўляючы пэўныя негатывныя рысы, уласцінасці, схільнасці, дзеянні чалавека і заклікаючы такім чынам яго да іх выпраўлення;

8) *спалучальнасць* фразеалагізмаў са словамі свабоднага ўжывання як

асобных адзінак мовы ў маўленні, ці выкарыстанне фразеалагізмаў у ролі пэўнага члена сказа, пабочных слоў, асобных сказаў-выказванняў ці частак складанага сказа і інш. (*ні жывы ні мёртвы* – ‘страшэнна спалоханы, анямелы’ ў сказе *Ляжым ні жывыя ні мёртвыя, стаіліся, маўчым* (В. Быкаў) выконвае ролю азначэння).

Выбар, функцыі, выкарыстанне і спалучальнасць фразеалагічных адзінак з іншымі моўнымі сродкамі залежыць, з аднаго боку, ад камунікатыўнага задання, жанра твора, а з другога боку, ад вобраза, экспрэсіўна-эмацыянальнай афарбоўкі і стылявой характарыстыкі саміх фразеалагічных адзінак.

Структурныя тыпы фразеалагізмаў. Фразеалагічныя адзінкі з’яўляюцца другаснымі паводле свайго ўтварэння, бо яны, хоць і складаюцца са слоў, але ўтвараюцца з гатовых сінтаксічных канструкцый, якія ўласцівы мове і дзякуючы якім яны набываюць сваё гука-літарнае афармленне. Фразеалагізмы толькі ўмоўна, фармальна паводле сваёй формы і структуры суадносяцца:

а) са словазлучэннем, напрыклад: *валодаць няром* – ‘умець свабодна і выразна выказаць свае думкі на паперы’; *вечная гісторыя* – ‘тое самае, заўсёды адно і тое ж’; *гамоніць / гаворыць з небам* – ‘вельмі высокі, выгіністы (лес, дрэвы, расліны)’; *хадзіць зогалем* – ‘мець бравы, незалежны выгляд, трымацца зухавата’ і інш.;

б) са словаспалучэннем, напрыклад: *гісторыя з геаграфіяй* – ‘непрадбачаныя абставіны, нечаканы ход падзей’; *з дарогі* – ‘адразу ж пасля паездкі, падарожжа’; *ні бэ ні мя* – ‘зусім нічога (не ведаць, не разумець)’; *і шавец і жнец і на дудзе ігрэц* – ‘майстар ва ўсякай справе, здатны да ўсяго’ і інш.;

в) са сказам, напрыклад: *аж нос гнецца* – ‘з вялікім апетытам і прагна (есці)’; *галава / лоб гуза шукае* – ‘хто-небудзь сваімі паводзінамі напрошваецца на непрыемнасць’; *дзе вочы дзяваць* – (не ведаць) ‘што рабіць у няёмкім становішчы, пры адчуванні сораму, збянтэжанасці, ганьбы’; *kozyр выбіты з рук* – ‘хто-небудзь пазбаўлены якіх-небудзь пераваг’ і інш.

Агульная характарыстыка кампанентаў фразеалагічных адзінак.

Фразеалагізмы складаюцца з двух і больш слоў, якія прынята называць *кампанентамі*, паколькі словы як складнікі фразеалагізмаў толькі фармальна суадносяцца з лексіка-граматычнымі адзінкамі мовы і служаць для фанетыка-графічнага афармлення фразеалагічных адзінак як другасных паводле свайго ўтварэння адзінак мовы. Адносна слоў-кампанентаў Ф. М. Янкоўскі пісаў: «Слова-кампанент у складзе фразеалагізма, як заўважана, у нейкай меры страчвае сваю лексічную самастойнасць, бо фразеалагізм набывае цэласнае значэнне...» [Янкоўскі 1972: 160].

І ўсё ж словы-кампаненты фразеалагічных адзінак маюць розны «статус», зыходзячы са структуры гэтых адзінак, іх выкарыстання, фіксацыі ў лексікаграфічнай літаратуры, формы і інш. Гэта выяўляецца найперш у іх абавязковасці-неабавязковасці ўжывання, магчымасці-немагчымасці замены,

страты, месцаразмяшчэння, адбору і ролі ў стварэнні вобразаў і інш. Выдзелім некалькі асноўных аспектаў характарыстыкі слоў-кампанентаў фразеалагічных адзінак.

У фразеалагічных адзінках пэўнай структуры можна бачыць і выдзяляць апорны, ці галоўны, кампанент, які “фразеалагізуе” свабоднае словаспалучэнне, і залежны. Так, у дзеяслоўных фразеалагічных адзінках па мадэлі «дзеяслоў + назоўнік» апорным, стрыжнёвым у кожнай ідыёме выступае дзеяслоўны кампанент і агульны для ўсіх прыведзеных ідыёмаў залежны кампанент-назоўнік *вочы: замазваць вочы; замыльваць вочы; закрываць вочы* і інш.) Сказаць, што ў гэтых фразеалагічных адзінках дзеяслоўны кампанент поўнаасцю страціў сувязь з дзеясловам, будзе не зусім дакладна і нават перабольшваннем, паколькі ўсе названія адзінкі суадносяцца з дзеясловам, у сказе выконваюць тую ж сінтаксічную функцыю выказніка, што і дзеяслоў.

Выдзяленне дакладна апорнага кампанента характэрна і іншым тыпам фразеалагічных адзінак, напрыклад, фразеалагічных адзінак, утвораных паводле мадэлі «прыметнік + назоўнік» (*галава садовая; галава яловая; дубовая галава; курыная галава; пустая галава; светлая галава*, дзе відавочным з’яўляецца апорны кампанент-назоўнік *галава*. Названія фразеалагічных адзінак суадносяцца з назоўнікам, выконваюць тую ж сінтаксічную функцыю дзейніка, дапаўнення, што і назоўнік *галава*, адносяцца да разраду адушаўлёных, паколькі характарызуюць асобу.

Аднак многія фразеалагізмы пэўнай будовы не могуць вызначацца ні апорным, ці галоўным, ні залежным кампанентамі. Гэта найбольш уласціва фразеалагічным адзінкам з застылымі дзеяслоўнымі формамі (*на ўзвей / на ўзві вецер* – ‘дарэмна, упустую, безвынікова (рабіць што-небудзь)’; *узвей-вецер* – ‘легкадумны, пусты чалавек; ветрагон’; *хоць махалам махай* – 1) ‘немагчыма адбіцца, адкараскацца ад каго-, чаго-небудзь дакучлівага’ і 2) ‘вельмі многа’ і інш.), з дзеепрыслоўным і назоўнікавым кампанентам толькі ў адной форме (*душы паслухаючы* – ‘вельмі старанна, з усёй шчырасцю (рабіць што-н.)’; *як вады ў рот набраўшы* – ‘нічога не гаворачы, захоўваючы зацятае маўчанне’ і інш.), са структурай прыназоўнікава-склонавай формы назоўніка (*да капейкі* – ‘поўнаасцю, цалкам (патраціць, заплаціць, атрымаць і пад.)’; *на валаску* – ‘у вельмі небяспечным становішчы (быць, знаходзіцца)’ і інш.), са структурай аднародных членаў (*ні вала ні каня* – ‘зусім нічога (няма, не было ў каго-небудзь). Пра крайнюю беднасць’; *ні семя ні емя* – ‘зусім няма нічога есці. Пра крайнюю беднасць’; *ні села ні пала* – ‘неспадзявана, нечакана і без якіх-небудзь падстаў’; *і дома і замужам* – ‘што-небудзь вельмі выгадна, зручна для каго-небудзь’; *ад дошкі да дошкі* – ‘цалкам, поўнаасцю, нічога не прапускаючы (чытаць, прачытаць, вывучыць і пад.)’ і інш.), большасць фразеалагічных адзінак са структурай «назоўнік + назоўнік з прыназоўнікам» (*кроў з малаком* – 1) ‘здаровы, моцны, у росквіце’, 2) ‘вельмі прыгожы’ і 3) ‘свежы, румяны’; *лоб ў лоб* – 1) ‘насустрэч адзін аднаму (сутыкацца, сустракацца, ісці і пад.’ і 2) ‘зусім аднолькавыя па сіле, росту. Пра дужых і

рослых мужчын' і інш.) і інш.

Яшчэ адна характарыстыка слоў-кампанентаў фразеалагічных адзінак датычыць *факультатыўных кампанентаў*, г. зн. тых, што падпадаюць пад працэс эліпсацыі. Справа ў тым, што асобныя фразеалагічныя адзінкі характарызуюцца скарачэннем свайго кампанентнага складу, ці могуць ужывацца ў поўным ці ў скарачаным аб'ёме кампанентаў (праўн. *выплакаць / праплакаць усе вочы* можа ўжывацца без кампанента-займенніка *ўсе*). Скарачэнне кампанентнага складу можна разглядаць як працэс спрашчэння, мінімізацыі аб'ёму фразеалагічных адзінак без страты ці змен іх семантыкі. Пры гэтым пропуск, скарачэнне кампанентаў адбываецца за кошт тых, што не нясуць важнай ролі ў складзе фразеалагічных адзінак. Іх адсутнасць не ўплывае на ўспрыманне і асэнсаванне фразеалагічных адзінак, ці фразеалагічныя адзінкі настолькі вядомыя, што яны пазнавальныя і пры іх скарачэнні за кошт асобных кампанентаў.

Нярэдка колькасны склад фразеалагічных адзінак скарачаецца за кошт двух кампанентаў (<*нібы*> *гара з плеч* <*звалілася*>; *паліць* <*усе*> *масты* <*за сабой*> і інш.), ці цэлай часткі фразеалагічнай адзінкі з левага ці правага яе бако (<*адным стрэлам*> *забіваць двух зайцаў*, *грош цана* <*у базарны дзень*>; *лыжка дзёгцю* <*у бочцы мёду*>; *малочныя рэкі* <*з кісельнымі берагамі*>; *мякка сцеле* <*ды мулка спаць*>, *вешаць лапшу* <*на вушы*>; *не іголка* <*у стозе сена*> і інш.).

Другім аспектам характарыстыкі ідыёмаў з'яўляецца іх аб'ём. Так, ад слоў-кампанентаў фразеалагічных адзінак патрэбна адрозніваць *суправаджальныя словы*, якія не ўваходзяць ў кампанентны склад фразеалагізмаў, але без якіх многія фразеалагічныя адзінкі не ўжываюцца, паколькі праз спалучальнасць з гэтымі словамі фразеалагічныя адзінкі вызначаюць сваю семантыку і выяўляюць сваю абмежаваную валентнасць. Пры гэтым адны фразеалагічныя адзінкі вызначаюцца спалучальнасцю толькі з адной лексэмай для выяўлення сваёй семантыкі, другія маюць выбар з двума і больш. Напрыклад, фразеалагічная адзінка *смаловы / смалены дуб* – 'небыліца, недарэчнасць' выкарыстоўваецца толькі ў спалучэнні дзеясловам *плесці* (*Ці не перастаў бы ты смаловага дуба плесці?* Ф. Янкоўскі).

Роля суправаджальных слоў, ці слоў-канкрэтызатараў, выключная для ўстанаўлення адзіна дакладнага значэння дзвюх фразеалагічных адзінак з розным значэннем, параўн.: *у кулак* у спалучэнні з дзеясловамі *сбраць*, *сбрацца* і пад. выяўляе значэнне 'ў адно цэлае, разам' (*Ёсць дырэктыва з Рудабелкі ўсім атрадам сбрацца ў кулак. Зімой, на адзіночцы, не вытрымаем.* І. Навуменка), а фразеалагізм *у кулак* у спалучэнні з дзеясловам *смяцца*, *хіхікаць* і пад. мае значэнне 'ціха і непрыкметна' (*Тыя, што і раней яго зналі, пасмейваюцца ў кулак і зайздросцяць яго спрыту, але маўчаць.* К. Крапіва).

Кампаненты фразеалагічных адзінак могуць мець строга фіксаваны і адносна свабодны парадак, што звязана з граматычнай структурай зыходных словазлучэнняў, сказаў і словазлучэнняў, з тым значэннем, якое характэрна

фразеалагічным адзінкам мовы, з такой асаблівасцю іх, як узнаўляльнасць, і інш. Усе фразеалагізмы ў залежнасці ад парадку кампанентаў у іх складзе можна падзяліць на важнейшыя тры групы [Янкоўскі 1978: 218]:

1) фразеалагізмы са сталым, фіксаваным парадкам кампанентаў (*нічога падобнага* – ‘зусім не. Выраз рашучага адмаўлення, нязгоды з чым-небудзь’; *без задніх ног спаць* – ‘вельмі моцна’; *з жабіны прыгаршчы* – ‘вельмі мала (шчасця, радасці, здароўя і пад.)’; *прыгожы пол* – ‘жанчыны’; *ні пава ні варона* – ‘той, хто адышоў ад адных і не далучыўся да другіх’; *як ніць даць* – ‘абавязкова, бяспрэчна’; *лахі пад пахі* – ‘схапіць з сабой свае манаткі’; *без фігі ні да носа* – ‘ганарысты, фанабэрысты; задавака, зазнайка’; *і не знайся* – 1) ‘на гэтым усё скончана’ і 2) ‘нічога не робіцца з кім-небудзь, нічога не дзейнічае на каго-небудзь’; *не па зубах* – ‘не адпавядае чым-небудзь магчымасцям, здольнасцям і пад.’ і інш.);

2) фразеалагізмы, у якіх назіраецца адступленне ад зафіксаванасці парадку кампанентаў (*як Ленін на буржуазію* – ‘непрызна ці з нянавісцю, з агідай (глядзець на каго-небудзь)’ – *як на буржуазію Ленін*; *лезці ў бутэльку* – ‘раздражняцца, злавацца на каго-небудзь, звычайна беспадстаўна’ – у *бутэльку лезці*; *бокам-скокам і скокам-бокам* – ‘пераадольваючы цяжкасці (жыць, ісці, дабірацца і пад.)’; *дзе бокам дзе скокам і дзе скокам дзе бокам* – ‘па-рознаму, неаднолькава, як давядзецца, як выпадае (жыць, ісці і пад.)’ і інш.);

3) фразеалагізмы з нясталым, незамацаваным парадкам кампанентаў (*даваць пудла* – ‘дапускаць памылку, памыляцца’; *даць у скуру* – ‘сурова распраўляцца з кім-небудзь, біць, караць каго-небудзь’; *даваць лататы* – ‘кідацца наўцёк, імкліва ўцякаць’ і інш.).

Менавіта ўлік таго, што не ўсе фразеалагічныя адзінкі могуць мяняць парадак слоў-кампанентаў, важна быць уважлівым і захоўваць уласцівыя многім адзінкам сталы, замацаваны і адзіны парадак, каб не парушыць успрымання фразеалагічнай адзінкі і норму яе выкарыстання. Напрыклад, няправільна ўжываць фразеалагічную адзінку *не тут гаворачы*, якая ўжываецца ў ролі пабочных слоў і службыць своеасаблівым спосабам выражэння прабачэння за неэтычнае, непрыемнае паведамленне, выказванне, са зменай кампанентнага складу тыпу *не гаворачы тут ці гаворачы не тут*, паколькі ад змены парадку кампанентаў адразу рушыцца яе ўспрымання як ўстойливой адзінкі.

Варыянтнасць кампанентаў і варыянтныя тыпы фразеалагізмаў.

Кампанентны склад фразеалагічных адзінак на працягу часу іх існавання ўспрымаецца як застылы, што асабліва характэрна пры фіксацыі адзінак у слоўніках, дзе ўкладальнікі, арыентуючыся на ўзоры выкарыстання найперш ў творах мастакоў, у маўленчай практыцы народа, для фіксацыі звычайна адшукваюць найбольш агульнаўжывальныя ці той адзіны варыянт, які ўласцівы адзінцы. Хаця ў многіх выпадках дапускаецца наяўнасць магчымых варыянтаў. Такімі з’яўляюцца:

лексічныя варыянты – гэта агульнамоўныя разнавіданасці

фразеалагізма, у якім адзін кампанент-лексема ці больш замяняецца іншым кампанентам, які звязаны з ім сінанімічнымі, антанімічнымі, тэматычнымі, рода-відавымі і іншымі семантычнымі сувязямі (*адлягло ад сэрца /душы; адчыняць / адкрываць дзверы; адкрываць новую / свежую старонку; богава / хрыстова нявеста; бачыць наскрозь / навывлёт; нідзе / нікуды не дзенешся; быць, адчуваць сябе на сёмым / дзясятым небе; да сёмага / дзясятага поту; да вашых / тваіх паслуг; нішто / нічога сабе; ва / на ўсе лапаткі; як / быццам / нібы аршын праглынуў; і / ні пары з рота і інш.*);

фанетычныя варыянты – гэта ўласцівае адрозненне фанетычнага афармлення аднаго з кампанентаў фразеалагічнай адзінкі (*агарод /гарод гарадзіць; жваць / жаваць жвачку; ілбом / лбом сцяну прабіваць; каліф / халіф на час; ні слыху ні дыху / ні слуху ні духу і інш.*);

акцэнтныя варыянты вызначаюцца ўласцівым для іх адрозненнем месца націску аднаго з кампанентаў (*на ласкавым / ласкавым хлебе быць, жыць, сядзецца і пад.; пляскаць / пляскаць языком і інш.*). Ад акцэнтных варыянтаў патрэбна адрозніваць дзве розныя фразеалагічныя адзінкі, якія вызначаюцца адрозненнем месца націску ў дзеяслоўным кампаненце, паколькі гэта дзве самастойныя адзінкі з розным значэннем: *вады не замуціць* – ‘вельмі ціхі, лагодны, пакорлівы’ і *вады не замуціць* – ‘не зрабіць ніякай шкоды, нічога кепскага каму-небудзь’, якія маюць розную суаднесенасць з часцінамі мовы: першая – з прыметнікам, другая – з дзеясловам;

акцэнтна-фанетычныя варыянты спалучаюць прыкметы двух папярэдніх тыпаў, што з’яўляецца дзеяннем законаў беларускай мовы (<*адным стрэлам*> *забіваць двух зайцаў /зайцоў; пляваць супраць /супроць ветру* ілюструюць узаемазвязаную варыянтнасць месца націку і напісання і вымаўлення галосных, паколькі ў залежнасці ад месца націску адпаведна перадаецца на пісьме пераход націсканога [o] у ненацісканое [a]);

словаўтваральныя варыянты вызначаюцца адрозненнем словаўтваральных сродкаў, часцей за ўсё прыстаўкай, суфіксам ці наяўнасцю /адсутнасцю такіх марфем (*адкрываць / раскрываць вочы; ліць /праліваць кроў; з вераб’ёў / вераб’іны нос; дыхаць / дыхнуць не дае; неба ў клетку / клетачку; надмазваць пяткі / пяты; падстаўляць ножку /нагу і інш.*);

марфалагічныя варыянты вызначаюцца адрозненнем граматычнай формы аднаго з кампанентаў. Гэта могуць быць варыянтныя канчаткі (*абводзіць вачамі /-ыма; араць дарогі /дарогу; вешаць нос /насы на квінту*), варыянтнасць прыназоўнікава-назоўнікавых спалучэнняў са зменай формы склону назоўнікавых кампанентаў у сувязі са зменай прыназоўніка (*плячо к плячу / да пляча; цераз хлеб / ад хлеба*), варыянтнасць поўнай і ўсечанай форм прыметніка (*свет не мілы /міл*), варыянтнасць форм множнага і адзіночнага ліку дзеяслоўнага кампанента ў форме прошлага часу (*толькі і бачылі / бачыў*) і інш.;

канструктыўна-колькасныя варыянты, у адрозненне ад абазначаных папярэдніх пяці груп фармальных і адной групы лексічных варыянтаў, дзе варыянтнасць назіраецца ў межах адной сінтаксічнай канструкцыі,

характарызуюцца зменай колькасці кампанентаў і структуры фразеалагічнай адзінкі (*браць свае словы назад і браць словы назад; надрываць жываты ад смеху і надрываць жываты; не снілася і ў сне і не снілася і інш.*);

камбінаваныя варыянты з'яўляюцца вынікам розных відаў вар'іравання фразеалагізма (*бабка надвое /на́двое варажыла /гадала* вызначаецца двума тыпамі варыянтнасці: акцэнтна-фанетычнай (*надвое / на́двое*) і лексічнай (*варажыла /гадала*)).

Такім чынам, аналіз кампанентаў фразеалагічных адзінак паводле іх месца і ролі, парадку размяшчэння, магчымасці варыянтнасці ў яе разнавіднасцях паказвае, з аднаго боку, на цесную сувязь з лексічным складам і марфалага-сінтаксічнымі законамі мовы, тым самым падмацоўваючы той факт, што фразеалагічныя адзінкі ўтвараюцца на базе свабодных сінтаксічных канструкцый мовы, якія складаюцца са слоў; з другога боку, на выпрацаваныя і ўсталяваныя законы і правілы ў фразеалогіі.

Тэма 3. Утварэнне, крыніцы і вытокі, функцыі ідыёмаў

Пытанні для абмеркавання

1. Фразеалагізацыя як працэс утварэння ідыёмаў.
2. Тыпы і спосабы ўтварэння фразеалагізмаў.
3. Крыніцы ўзнікнення фразеалагізмаў.
4. Моўныя і культурныя функцыі фразеалагізмаў..

Фразеалагізацыя як працэс утварэння ідыёмаў. Фразеалагізмы як адзінкі самастойнага яруса кожнай мовы вызначаюцца адметнасцю свайго ўтварэння і нават пошукамі наймення гэтага працэсу. Так, паводле А. С. Аксамітава, працэс утварэння фразеалагізмаў называецца *фразеалагізацыяй* [Аksamітаў 1978: 16]. Утварэнне фразеалагічных адзінак звязана з пэўным працэсам, пры якім нефразеалагічныя спалучэнні слоў становяцца фразеалагічнымі. Гэты працэс яшчэ называюць *ідыяматызацыяй* (першым ужыў гэты тэрмін Б. А. Ларын), які разумеецца як працэс руху ад свабодных, пераменных спалучэнняў слоў да семантычна нераскладальных адзінак – фразеалагічных зрашчэнняў (паводле класіфікацыі В. У. Вінаградава).

Пачаткам ідыяматызацыі, ці фразеалагізацыі, лічыцца для пераменных спалучэнняў слоў іх семантычнае абнаўленне, а заканчэнне звычайна адбываецца з прычыны ўсё большага вольнага пераноснага выкарыстання ад канкрэтнага значэння да абстрактнага, ад прыватнага выпадку да абагульнення, і па меры перафарміравання сістэмы мовы старыя ўстойлівыя формулы становяцца нераскладальнымі семантычна, лексічна, граматычна. Б. А. Ларын лічыў, што гэта найбольш рэальны шлях папаўнення рускай фразеалогіі [Ларин 1956: 219].

Умовы, пры якіх і пад уплывам якіх адбываецца працэс фразеалагізацыі, ці ідыяматызацыі, – гэта страта рэаліі, жыццёвай з’явы, з якой было звязана словазлучэнне (напрыклад, фразеалагічная адзінка *пачым фунт ліха* – ‘(ведаць) якія бываюць цяжкасці, выпрабаванні ў жыцці’, дзе *фунт* – ‘мера вагі, роўная 409,5 г, якая існавала да ўвядзення метрычнай сістэмы’; *бочку / тры бочкі; / сем / сорак / сто бочак арыштантаў нагаварыць, навыдумляць* і пад. – ‘вельмі многа і абы-чаго (нагаварыць)’, дзе, як мяркуюць, *арыштант* – ‘дробная сушаная рыба’, а таму *нагаварыць бочку арыштантаў* – ‘нагаварыць усякіх выдумак пра нібыта багаты ўлоў’).

Гэта і зацягненне метафарычнай асновы фразеалагічнай адзінкі (напрыклад, фразеалагічная адзінка *адпраўляць у штаб Духоніна* – ‘расстрэльваць’, у якой знайшло адлюстраванне гістарычная падзея: 20 лістапада 1917 г. пасля заняцця Стаўкі ў Магілёве на вакзале генерал М. М. Духонін (1876 – 1917), які ўзначальваў у 1917 г. Вярхоўнае Галоўнакамандаванне рускай арміі, стаў адной з першых ахвяраў бальшавіцкага тэрору – быў расстраляны).

Гэта і семантычнае ўзбагачэнне, тая метафарызацыя, што вядзе да расшырэння паняцця ў бок тыповай вобразнасці (*даваць задні ход* – ‘адступіць ад раней сказанага, зробленага, адпраўляцца ад ранейшага намеру, рашэння’; *высокай / вышэйшай пробы* – ‘выключнай вартасці, якасці,

дасканаласці' і інш.).

Гэта і скарачэнне тэксту да сігнальнага фрагмента, што таксама вядзе да зацямнення ўнутранай формы (*дзям'янава юшка* – 'тое, што назойліва прапануецца каму-небудзь у вялікай колькасці'; *жаба ў каляіне* – 'нікчэмнасць, асуджаная на пагібель' і інш.).

Гэта і пашырэнне аб'ёму выказвання ад аднаго слова да новай фразеалагічнай адзінкі шляхам «разгортвання» семантычнага аб'ёму слова за кошт спалучэння з іншым (*пракаціць на вараных* – 'не выбраць, праваліць на выбарах каго-небудзь'; *даць лататы* – 'кідацца наўцёк, імкліва ўцякаць' і інш.).

Такім чынам, *фразеалагічнае пераасэнсаванне*, ці *фразеалагізацыя*, *ідыяматызацыя*, – гэта поўнае ці частковае вобразнае пераўтварэнне значэння прататыпа фразеалагічнай адзінкі, заснаванае на семантычным зруху.

Спосабы ўтварэння фразеалагізмаў. Пытанне аб спосабах утварэння фразеалагізмаў неаднаразова было прадметам вывучэння фразеолагаў. У беларускім мовазнаўстве аб спосабах утварэння фразеалагізмаў першым загаварыў Ф. М. Янкоўскі. У найбольш агульным выглядзе гэтае пытанне ў беларускай фразеалогіі прадстаўлена ў вучэбным дапаможніку па фразеалогіі І. Я. лепешава, аўтар якога выдзяляе чатыры асноўныя спосабы – фразеолага-сінтаксічны, эліптычны, фразеолага-лексічны і адфразеалагічны [Лепешаў 1998: 17-29].

Пазней паяўляюцца заўвагі аб утварэнні асобных тыпаў ці нават асобных фразеалагічных адзінак (гл., напрыклад, [Аляхновіч 2009: 129-131]), вызначаюцца новыя спосабы ўтварэння, ці пытанне аб утварэнні фразеалагічных адзінак пастаянна знаходзіцца ў полі зроку навукоўцаў, у выніку чаго ідзе паступовы і няўхільны працэс удакладнення, пашырэння звестак і дадзеных адносна гэтага пытання, што яшчэ раз сведчыць пра развіццё фразеалогіі як самастойнага раздзела навукі аб мове, які вызначаецца сваімі задачамі, наяўнасцю пытанняў і праблем, яшчэ далёкіх ад поўнага і ўсебаковага вывучэння.

Утварэнне фразеалагізмаў істотна адрозніваецца ад іншых адзінак мовы і вызначаецца сваімі асаблівасцямі, спосабамі ўтварэння, паколькі пры ўтварэнні фразеалагічных адзінак зыходнымі, утваральнымі «сродкамі» выступаюць не проста словы як пэўныя часціны мовы, а ў асноўным гатовыя сінтаксічныя адзінкі рознай структуры, без разгляду якіх не можа быць растлумачана новая адзінка мовы.

Утварэнне ідыёмаў адбываецца ў выніку дзеяння наступных спосабаў утварэння:

спосаб метафарычнага пераасэнсавання, ці *фразеолага-сінтаксічны спосаб*, пры якім фразеалагізмы як новыя адзінкі мовы ўтвараюцца шляхам пераасэнсавання, ці фразеалагізацыі, ідыяматызацыі, гатовых сінтаксічных адзінак мовы як свабодных спалучэнняў слоў, у выніку чаго яны атрымліваюць новае, фразеалагічнае, значэнне. Напрыклад, *падліваць масла*

ў *агонь* сёння вядомы з двума значэннямі: 1) ‘абвастраць непрязныя адносіны паміж кім-небудзь’ і 2) ‘выклікаць, павышаць цікавасць да чаго-небудзь’ і ўтвораны ў выніку метафарызацыі свабоднага дзеяслоўнага словазлучэння *падліваць масла ў агонь*, дзе кожнае слова ў яго свабодным выкарыстанні мае сваё значэнне. Але паміж свабодным спалучэннем слоў і ўтвораным на яго аснове фразеалагізмам ляжыць унутраная форма, якая з’яўляецца «носьбітам вобразнага ўяўлення, што падпадае далейшаму пераўтварэнню ў паняцце» [Жуков 1986: 99].

У аснову вобраза фразеалагізма *падліваць масла ў агонь* абрана метафара, паводле якой абвастрэнне адносін паміж людзьмі, выражэнне прычыны інтэнсіўнасці праяўлення альбо павышэнне зацікаўленасці да чаго-небудзь прыпадабняецца да падлівання масла ў агонь, які ад гэтага, як вядома, толькі становіцца большым, мацнейшым. Выбар сінтаксічнай канструкцыі для ўтварэння новай, фразеалагічнай, адзінкі мовы абумоўлены выяўленнем падабенства паміж вынікам дзеяння падлітага масла ў агонь і вынікам нядобрага ўмяшання ў адносіны паміж блізкімі, роднаснымі людзьмі каго-небудзь збоку, што вядзе да пагаршэння адносін, калі тлумачыць узнікненне першага фразеалагічнага значэння; ці падабенства паміж моцным, з новай сілай узгараннем агню ад падлітага масла і павышэннем зацікаўленасці да чаго-небудзь, калі тлумачыць узнікненне другога фразеалагічнага значэння. Іншымі словамі, назіраецца перанос наймення аднаго дзеяння, якое выразнае, бачнае, яўнае, на другое як нябачнае, але адчувальнае ва ўспрыманні чалавека на аснове асацыятыўнай сувязі, выяўлення падабенства паміж дзеяннямі і іх вынікамі, што дазволіла вобразна, наглядна, уяўна абазначыць і выразіць характарыстыку, даць негатыўную ацэнку новаму абстрактнаму паняццю.

Спосаб метафарычнага пераасэнсавання свабодных сінтаксічных канструкцый шырока выкарыстоўваецца ў фразеалогіі, паколькі чалавек пераносіць назіранні за сваім жыццём, фізічнымі і эмацыянальнымі адчуваннямі, прыкметамі і ўласцівасцямі знешняга выгляду, характару чалавека, за жыццём усяго навакольнага, за прыроднымі з’явамі, дзеяннямі на абазначэнне і выражэнне, як правіла, абстрактных паняццяў і з’яў і найбольш выразнай мэтай абазначэння і характарыстыкі іх, выражэння ацэнкі і адносін чалавека да іх, выяўляючы паміж імі падабенства. У выніку такой суаднесенасці можна выдзеліць групы «птушыных» (*глухая цяцера* – ‘чалавек, які кепска чуе’; *залётная птушка*; *мокрая курыца*; *падрэзаць крылы*; *паказваць кіпцюры*; *ставіць на крыло* – ‘расціць, выхоўваць, даводзячы да самастойнасці’ і інш.), «рыбных» (*закінуць вудачку*; *падчапіць на кручок*; *як рыба ў вадзе* і інш.); «звярыных», ці заанімных, (*віляць хвостом*; *воўк у авечай шкуры /скуры*; *мыш не праскочыць*; *мядзведзь /слон на вуха наступіў*; *не ў каня корм* і інш.), «раслінных» (*божы адуванчык* –; *бярозаю ліцца*; *засыхаць на карані*; *на вярбе грушы растуць*; *як асінавы ліст* і інш.) і самых розных іншых груп фразеалагічных адзінак.

Метафарычны перанос лічыцца самым тыповым для ўтварэння

фразеалагізмаў. Заснаваны ён на метафарычнай суаднесенасці, падабенстве, асацыяцыі, калі знаходзяць адлюстраванне дзве розныя з'явы. Адносіны першаснага значэння кампанентаў і агульнага першаснага значэння дэрывацыйнай базы да другаснага значэння фразеалагічнай адзінкі называецца *ўнутранай формай* фразеалагічнай адзінкі. Напрыклад, у фразеалагічнай адзінцы *ў кацюме Адама* ўсе кампаненты як быццам захоўваюць сваё першаснае значэнне, паколькі ў аснове адзінкі ляжыць указанне на біблейскага героя, які не меў адзення. Але адначасова гэты выраз набывае больш адцягненае значэнне – 'голы', 'без адзення'. У выніку адносіны канкрэтнага і адцягненага, што ўзнікаюць на гэтым канкрэтным, ствараюць унутраную форму.

Фразеалагічныя адзінкі, заснаваныя на метафарычнай суаднесенасці, нярэдка называюць з'явы, якія ўжо маюць прамыя найменні. Але фразеалагічныя адзінкі якраз і вызначаюцца тым, што іх галоўная мэта ўтварэння заключаецца ў вобразным найменні, ці назваць з адпаведнай экспрэсіяй і даць пэўную аацэнку.

Акрамя метафарычнага пераносу, нярэдка назіраецца метанімічны і сінекдахічны пераносы. На аснове метанімічных пераносаў утвораны фразеалагічныя адзінкі для абазначэння ўнутранага стану чалавека шляхам наймення знешняй прыкметы, якая суправаджае такі стан. Напрыклад, для вобразнага абазначэння эмоцыі здзіўлення абраны адметны паказчык і сродак канцэптуалізацыі гэтай эмоцыі вочы, якія выступаюць выразным мімічным сродкам, што і адлюстравана ў фразеалагічных адзінках *вочы вялікія зрабіліся* – 'хто-небудзь быў вельмі здзіўлены, збянтэжаны, разгублены'; *вочы на лоб лезуць* – 'хто-небудзь выказвае вялікае здзіўленне, моцны спалох, страх'; *рабіць вялікія вочы* – 'выражаць крайняе здзіўленне, недаўменне'; *лыпаць вачамі* – 'бяссэнсава, тупа глянуць (ад разгубленасці, здзіўлення, страху і пад.)'; а для абазначэння эмоцыі сораму – змена колеру твару, што адлюстравана ў фразеалагічных адзінках *кроў кінулася ў твар* і *кроў прылівае да твару* – 'хто-небудзь чырванее ад збянтэжанасці, сораму і пад.'; *чырванець, пачырванець да карэння валасоў* – 'вельмі моцна' як сродак абазначэння высокай ступені інтэнсіўнасці адчування сарамлівасці і інш. [Ляшчынская 2012: 52].

Радзей фразеалагічныя адзінкі ўтвараюцца ў выніку сінекдахічнага пераносу. Так, напрыклад, у аснове вобраза фразеалагічнай адзінкі *перад носам* – 'у непасрэднай блізкасці ад каго-небудзь, побач, блізка' ляжыць сінекдахічны перанос часткі (нос чалавека) на цэлае (сам чалавек) і інш.

Нярэдка ўтварэнне фразеалагічных адзінак адбываецца ў выніку дзеяння розных відаў пераносу. Так, напрыклад, у аснове вобраза фразеалагізма *да твару* – 'ідзе, падыходзіць каму-небудзь' ляжыць метафара, якая прыпадабняе твар чалавека яго знешняму выгляду, а таксама прымае ўдзел сінекдаха – атаясамліванне праз частку (твар) цэлага (самога чалавека). Выкарыстанне твару ў якасці кампанента фразеалагічнай адзінкі служыць паказчыкам вызначэння адпаведнасці адзення таму ці іншаму чалавеку;

эліптычны спосаб – гэта ўтварэнне фразеалагізмаў у выніку скарачэння розных шматслоўных адзінак мовы, якімі могуць выступаць прыказкі, параўнальныя звароты, асобныя фразеалагізмы як зыходная, дэрывацыйная, база для ўтварэння новых адзінак фразеалогіі.

Фразеалагізмы ўтвараюцца ў выніку ўсячэння, ці скарачэння, *прыказак*, якія па структуры суадносяцца з простым ці складаным сказам і з якіх часцей за ўсё абіраюцца тыя, што маюць поўнае ці частковае пераноснае значэнне (параўн. прыказка *Танелец і за саломінку хапаецца* – ‘у бявыхадным становішчы, калі няма выбару, звяртаюцца да безнадзейнага сродку’ і ўтвораны фразеалагізм *хапацца за саломінку* – ‘шукаючы выйсця, спрабаваць выратавацца хоць якім, хоць і ненадзейным спосабам’ і інш.).

Фразеалагізмы ўтвараюцца ў выніку ўсячэння *параўнальных зваротаў*, як правіла, за кошт адкідання параўнальнага злучніка *як* ці яму падобных (параўн. фразеалагізм *кропля / капля ў моры* – ‘вельмі нязначная колькасць у параўнанні з чым-небудзь’ і параўнальны зварот *як капля ў моры*, крыніцай якога з’яўляецца біблейскі тэкст: «Число дней человека – много, если сто лет: как капля воды из моря или крупинка песка, так малы лета его в дни вечности» [БФСРЯ 2009: 327]. Менавіта крыніцай паходжання можна патлумачыць наяўнасць ідэнтычнага фразеалагізма ў рускай (*капля в море*), украінскай (*крапля в морі*), польскай (*kapla w morzu*), англійскай (*a drop in the ocean*), шведскай (*en droppe i havet*) і многіх іншых мовах свету.

Фразеалагізмы ўтвараюцца ў выніку ўсячэння *фразеалагізмаў*, ці за кошт скарачэння кампанентнага складу вядомых фразеалагічных адзінак, напрыклад, фразеалагізм *купляць ката ў мяшку* – ‘набываць што-небудзь, пра вартасці чаго загадзя не ведаеш’ стаў зыходным для ўтварэння назоўнікавага фразеалагізма *кот у мяшку* – ‘той ці тое, пра вартасці якога загадзя не ведаеш; невядомае, няпэўнае’ і інш.;

спосаб калькавання – гэта ўтварэнне фразеалагічных адзінак беларускай мовы паводле ўзораў устойлівых адзінак з іншых моў у выніку перакладу слоў-кампанентаў іншамовных фразеалагізмаў, напрыклад: *прайсці агонь і ваду* – ‘многа зведаць у жыцці, пабыць у розных цяжкіх абставінах’ → калька з англ. мовы; *пуп зямлі* – ‘самы важны, самы галоўны, лепшы за ўсіх’ → калька з грэч. мовы і інш.;

спосаб паўкалькавання, ці беларускія фразеалагізмы-паўкалькі з рускай мовы (*варона ў паўлінавых пёрах; воз і цяпер там; трышкаў кафтан* і інш.), з царкоўнаславянскай мовы (*абяцаная зямля; ад мала да вяліка; вальтасараў баль* і інш.).

Скалькаваныя фразеалагічныя адзінкі ці паўкалькі з іншых моў, у тым ліку і заходнееўрапейскіх, не ўяўляюцца чужароднымі, іх цяжка адрозніць ад уласных, спрадвечна беларускіх, якія складаюць асноўны фонд беларускай фразеалогіі, што няспынна папаўняецца за кошт дыялектных, прафесійных, выказаў, створаных народам ці пэўным аўтарам, як самай колькаснай групы ўтварэння фразеалагічных адзінак;

унутрыфразеалагічны спосаб утварэння фразеалагічных адзінак, ці,

паводле тэрміналогіі Ю. А. Гваздарова, унутранае ідыёмаўтварэнне, – гэта вынік утварэння фразеалагічных адзінак на базе вядомых фразеалагічных адзінак ці гатовых мадэляў у фразеалогіі. Такое ўтварэнне фразеалагічных адзінак ажыццяўляецца ў выніку дэрывацыі, унутрыфразеалагічнай аманіміі, эксплікацыі (павелічэнне кампанентнага складу), імплікацыі (змяншэнне кампанентнага складу), часткова кантамінацыі (спалучэнне гатовых адзінак) і інш. Напрыклад, фразеалагічная адзінка *кроў ад крыві ўтворана па ўзоры плоць ад плоці* – ‘роднае дзіця. Пра кроўную роднасць’.

Утварэнне фразеалагізмаў адбываецца шляхам не толькі шляхам выкарыстання гатовай мадэлі, але і захавання аднаго з кампанентаў пры замене другога (*каліф /халіф на час* – ‘чалавек, які займеў уладу на кароткі тэрмін’).

Унутрыфразеалагічным спосабам утвараюцца фразеалагізмы паводле гатовых мадэляў, але са з’явай персаніфікацыі, калі адзінкавы канкрэтны факт становіцца агульным з абагульненым зместам і канкрэтыкай кампанента. Напрыклад, у беларускай мове вядома фразеалагічная адзінка *ажаніцца з <сырою> зямлёй* – ‘памерці’, па мадэлі якой утворана іншая, але з заменай кампанента-назоўніка з агульным значэннем на антрапонім, ці на ўласнае імя, напрыклад, *ажаніцца з Пясэцкім; замуж за пана Пясоцкага; выйсці за Пясэцкага; пайсці за <пана> Пясецкага*, якія пабудаваны па псеўдадобразнай, каламбурнай і пашыранай мадэлі.

Менавіта ў выніку дзеяння ўнутрыфразеалагічнага спосабу ўтвораны шэраг фразеалагічных адзінак з бліжнім значэннем – ‘вельмі моцна сварыцца, рэзка прабіраць каго-небудзь’ і агульным кампанентам-дзеясловам, але з заменай назоўнікавага кампанента, напрыклад: *даваць гарту; даваць гонку; даваць дыхту; даваць жару; даваць перцу; даваць пытлю; даваць чосу*.

Унутрыфразеалагічны спосаб характэрны для ўтварэння назоўнікавых фразеалагізмаў ад дзеяслоўных у выніку замены кампанента-дзеяслова вытворным ад яго назоўнікам з суфіксам *-нн-, -енн-, -н-* (*аддаваць чэсць* → *адданне чэсці; выкручваць рукі* → *выкручванне рук* і інш.). Пры наяўнасці ў зыходнай фразеалагічнай адзінцы двух і больш варыянтных апорных дзеяслоўных кампанентаў у вытворнай ад яе новай адзінцы могуць таксама выкарыстоўвацца варыянтныя аддзеяслоўныя назоўнікавыя кампаненты, напрыклад: *гуляць /жартаваць з агнём* – ‘дзеянніца неасцярожна, не лічачыся з небяспекай’ → *гульня /жарты з агнём* – ‘неасцярожныя, рызыкаўныя дзеянні без уліку магчымай небяспекі’, альбо можа быць вытворным толькі адзін, напрыклад: *кідаць /пускаць словы /слова на вецер* – ‘безадказна, неабдуманая, упустую гаварыць’ → *кіданне слоў на вецер* – ‘безадказнае, неабдуманое гаварэнне’ і інш.

Унутрыфразеалагічны спосаб выяўляецца і пры ўтварэнні фразеалагізмаў шляхам пашырэння кампанентнага складу ўжо вядомых, напрыклад, фразеалагізм *лезці сляпіцай у вочы і лезці смалой у вочы* ўтвораны на аснове фразеалагічнай адзінкі *лезці ў вочы*. У выніку зыходная фразеалагічная адзінка з невыразнай унутранай формай за кошт дадатковага

кампанента *сляпіцай* у першай (назоўнік у форме творнага склону абазначае ‘як сляпіца’ ці ‘як сляпень’) ці *смалой* у другой (назоўнік у форме творнага склону абазначае ‘як смала’) набыла празрыстую матывацыю.

Утвараюцца фразеалагічныя адзінкі і ў выніку кантамінацыі, ці зліцця, аб’яднання частак дзвюх адзінак у адну (ісці, пайсці і пад. у *свет вочы* ўтворана ў выніку спалучэння ў *свет ісці*, *ехаць* і пад. і ісці, пайсці і пад. *куды вочы глядзяць*;

фразеолога-лексічны спосаб, ці паводле тэрміна М. А. Даніловіча, такі спосаб утварэння можа быць названы **спосабам кампаратывізацыі слова**, – гэта ўтварэнне фразеалагізмаў на базе «разгортвання мнагазначнага слова, якое, дапаўняючыся іншым словам, пры фарміраванні фразеалагічнай семантыкі адначасова выяўляе абодва свае значэнні» [Даніловіч 2016: 34]. Сутнасць яго заключаецца ў тым, што да абранага мнагазначнага слова далучаецца другое слова, якое выяўляе яго прамое значэнне, але ў выніку метафарызацыі словаспалучэння зыходнае слова выяўляе сваё пераноснае значэнне, і такім чынам зыходнае слова-кампанент фразеалагічнай адзінкі спалучае і прамое і пераноснае значэнні. Напрыклад, за назоўнікам *гадзіна* замацаваны значэнні ‘паўзун з доўгім звлістым целам, уккрытым лускай, без канечнасцей, звычайна з ядавітымі зубамі’ і *перан.* ‘каварны, злы чалавек’. Пры далучэнні да назоўніка *гадзіна* азначэння *паўзучая* выяўляецца прамое значэнне. Аднак у выніку таго, што выраз *гадзіна паўзучая* адрасуецца чалавеку, то на прамое значэнне накладаецца і другое, пераноснае, значэнне. І ўтвораная фразеалагічная адзінка *гадзіна паўзучая* – ‘вылюдак, нягоднік, агідны, шкодны, каварны чалавек. Пра мужчыну ці жанчыну’ спалучае адразу два значэнні назоўніка *гадзіна*. Адно служыць стварэнню вобразнай структуры фразеалагічнай адзінкі, а другое выяўляе рэальнае значэнне новай адзінкі, напрыклад: *Кліменка ў думках вылаяўся і падумаў: «Вось дзе тваё нутро адкрываецца, гадзіна паўзучая»* (В. Быкаў).

Такім чынам, утварэнне фразеалагічных адзінак – жывы і няспынны працэс.

Крыніцы ўзнікнення фразеалагізмаў. Крыніцы для ўтварэння фразеалагізмаў вельмі шмат. Разам з тым можна выдзеліць і некалькі найбольш значных крыніц матэрыялу, адбору дэрывацыйных баз, на аснове якіх утвараюцца фразеалагічныя адзінкі:

пераасэнсаванне састаўных тэрміналагічных выразаў з розных галін навукі і тэхнікі, сфер жыцця, напрыклад: фразеалагізмы *акцыі падаюць* – ‘чые-небудзь шансы на поспехі ці значэнне, уплыў каго-небудзь зніжаюцца’; *акцыі падымаюцца* – ‘чые-небудзь шансы на поспехі ці значэнне, уплыў каго-небудзь узрастаюць’; *залаты фонд* – ‘самае лепшае, самае каштоўнае, самае значнае’; *зводзіць канцы з канцамі* – 1) ‘задавальняць жыццёвыя патрэбы, знаходзячы выйсце з цяжкага матэрыяльнага становішча’ і 2) ‘пераадольваючы якія-небудзь перашкоды, спраўляцца з цяжкасцямі’; у *ажуры* – 1) ‘добра, паспяхова, удала, як і павінна быць’ і 2) ‘паспяховы, удалы, такі, як і павінны быць’ бяруць выток з эканамічнай тэрміналогіі;

пераасэнсаванне выказаў са Святога Пісання, з Бібліі, напрыклад: ад Адама – 1) ‘з даўніх часоў, здаўна’ і 2) ‘здалёк’; адамаў яблык – ‘другая назва кадыка ў мужчын’; іерыхонская /ерыхонская труба – ‘чалавек з вельмі гучным голасам’; каінава пячаць – ‘след злачыннасці’; мафусаілаў век – ‘вельмі доўгае жыццё, даўгалецце’; пацалунак юды ці юдаў пацалунак – ‘зрадніцкі ўчынак пад маскай добразычлівасці, дружбы’; у касцюме Адама – ‘без усякага адзення, голы’ і інш.;

пераасэнсаванне выказаў са старажытных міфаў і легендаў, напрыклад: аўгіевы канюшні – 1) ‘вельмі забруджанае памяшканне’ і 2) ‘поўнае бяладдзе, назвычайная запушчанаць спраў у якой-небудзь арганізацыі’; ахілесавы пята – ‘найбольш слабае, паражальнае месца’; двахаблічны Янус /дулікі Янус – ‘крывадушны чалавек’; пракрустава ложка – ‘мерка, пад якую сілком, штучна падганяюць ці прыстасоўваюць пад што-небудзь’; сядлаць Пегаса – ‘займацца паэзіяй, пісаць вершы’; траянскі конь – 1) ‘ашуканства, хітры падман’ і 2) ‘чалавек, які са зрадніцкімі намерамі дамагаецца чыйго-небудзь даверу, выдае сябе не за таго, кім з’яўляецца на самай справе’; укладвацца ў пракрустава ложка – ‘насільна прыстасоўвацца да чаго-небудзь, падганяцца да пэўнай меркі’ і інш.;

пераасэнсаванне выказаў з твораў мастацкай літаратуры, напрыклад: як дзядзька ў Вільні – ‘збянтэжана, непрывычна, ніякавата (адчуваць сябе, паводзіць сябе і пад.)’ – паэма «Новая зямля» Я. Коласа, раздзел «Дзядзька ў Вільні»; людзьмі звацца – ‘быць свабоднымі, шчаслівымі, займаць у жыцці належнае чалавеку месца’ – верш «А хто там ідзе?» Я. Купалы і інш.;

ідыяматызацыя перыфразы, ці пераход іх у фразеалагізмы ў выніку шырокага выкарыстання пэўных перыфразы, напрыклад: белая смерць – ‘соль’; богава нявеста – ‘манашка’; божы палец – ‘дубінка гумовая’; каралева палёў – ‘кукуруза’; каралева спорту – ‘лёгка атлетыка’; моцны пол – ‘мужчыны’; паўночны шоўк – ‘лён’; прыгожы пол – ‘жанчыны’; слабы пол – ‘жанчыны’; чорнае золата – ‘нафта’ і інш.

Перыфрастычныя фразеалагічныя адзінкі, што ўзнікаюць на базе асобных слоў, можна прадставіць, паводле С. А. Гваздарова, у выглядзе наступных разнавіднасцей:

1) уласна перыфрастычныя ўтварэнні, што вобразна ўказваюць на асобныя прыкметы і прадстаўляюць з’явы рэчаіснасці, напрыклад: *чорнае золата* – ‘нафта’;

2) табуіраваныя ўтварэнні, што ўзніклі як іншасказы, калі сапраўдную назву вымаўляць забаранялася (табу), напрыклад: *нячыстая сіла* – ‘чорт, д’ябал’;

3) эўфемістычныя ўтварэнні, з дапамогай якіх больш мякка, ветліва называюцца з’явы, што па той ці іншай прычыне лічацца непрыстойнымі, напрыклад: *адыходзіць на той свет* – ‘паміраць’; у *касцюме Адама, у касцюме Евы, у чым маці нарадзіла* – ‘без усякага адзення, голы’; *камбінацыя з трох пальцаў* – ‘дуля, фіга’;

4) дысфемістычныя ўтварэнні, ці такія, у якіх звычайна найменне

замяняецца крыўдным, грубым (працэс, процілеглы эўфемізацыі): *чарнільная душа* ці *канторскі пацук* з агульным значэннем ‘канцылярскі чыноўнік, бяздушны фармаліст, бюракрат’;

5) выразы, у якіх ствараецца памылковы вобраз шляхам выкарыстання слоў, што не адпавядаюць семантычна сутнасці абазначанай з’явы, але маюць гукавое падабенства з матывавальнай базай; у гэтых выпадках нярэдка скарыстоўваюцца словы, якія ў мове не існуюць у свабодным выглядзе, а спецыяльна прыдуманя, напрыклад: *прадаваць дрыжыкі* – ‘дрыжаць ад холаду’; *даваць драпака* – ‘уцякаць’;

б) выразы, у якіх адзін з кампанентаў суадносіцца фармальна і семантычна з матывавальнай базай і якія прадстаўляюць як бы складаную форму слова – матывавальнай базы: *наводзіць чысціню* – чысціць, *атрымаць перамогу* – перамагчы [Гвоздарев 2010];

ідэяматызацыя, ці фразеалагізацыя, параўнальных зваротаў, напрыклад: *як гусь з парасём* – ‘не разумеючы адзін аднаго, па-рознаму адносячыся да прадмета размовы’; *як лапцем па цымбалах* – ‘вельмі недарэчна і нетактоўна’; *як Марка па пекле* – ‘безупынна і бесталкова’; *як маслам па душы* – ‘вельмі падабаецца, вельмі прыемна’; *як па масле* – ‘вельмі лёгка, добра, без перашкод і ўскладненняў’; *як перст* – ‘зусім (адзін), без сям’і і інш.

Моўныя і культурныя функцыі фразеалагізмаў. Фразеалагічныя адзінкі, утвараючы фразеалагічны ярус кожнай мовы, з’яўляючыся будаўнічым матэрыялам маўленчай дзейнасці чалавека, выконваюць шэраг моўных і культурных функцый. Функцыя – гэта тая роля, якую выконваюць фразеалагічныя адзінкі ў дзейнасці той структуры, часткай якой яны з’яўляюцца. Функцыі фразеалагічных адзінак абумоўлены іх адметнымі асаблівасцямі ў мове і маўленні.

З ліку моўных функцый выдзелім перцэптыўную, сігніфікатыўную, семасіялагічную, намінатыўную, камунікатыўную, экспрэсіўную, эмацыянальную, ацэначную, кагнітыўную, прагматычную, стылістычную.

Перцэптыўная (ад лац. *perceptio* – «успрыманне») функцыя абумоўлена тым, што фразеалагізмы з’яўляюцца аб’ектамі ўспрымання зрокава, на слых (пры чытанні, слуханні мы вызначаем іх сярод іншых адзінак мовы).

Сігніфікатыўная (ад лац. *significare* – «абазначаць») функцыя вызначаецца іх здольнасцю адрознівацца сваёй семантыкай ад свабодных спалучэнняў слоў такой жа будовы, ці аманімічных выказаў.

Семасіялагічная (ад *семасіялогія*, якое ад грэч. слова *semasia* – «абазначэнне» і слова *logos* – «слова», «вучэнне») – гэта функцыя выражэння паняцця, абазначанага фразеалагізмам.

Намінатыўная (ад лац. *nominativus* – «назыўны»), ці функцыя называння, – гэта запаўненне лакун у сістэме мовы. Фразеалагічныя адзінкі, як і словы, асноўная функцыя якіх намінатыўная, таксама называюць пэўныя з’явы, падзеі, факты, чалавека, дзеянні, прыкметы, уласцівасці (за выключэннем выклікавых, якія выражаюць пачуцці і эмоцыі, і мадальных

фразеалагізмаў, якія перадаюць адносіны гаворачай асобы да зместу выказвання). Адны фразеалагізмы называюць асобу (*светлая галава, стары воўк*), другія – з’яву (*фігавы лісток, цёплае месца*), прыкмету (*з іголачкі; востры на язык*), дзеянне (*трымаць у галаве, пускаць пыл*) і інш.

Аднак, у адрозненне ад слоў, якія называюць абсалютна ўсё, фразеалагізмы называюць толькі найбольш важнае ў жыцці чалавека, ці выбарачна. Намінатыўная функцыя не асноўная для фразеалагізмаў, што звязана з іх адрозненнямі ад слоў паводле структуры, абранага вобраза, уласцівай унутранай формы, а таму намінатыўная функцыя фразеалагізмаў характарызуецца «дабавачнасцю сэнсу» (Б. А. Ларын), яны называюць у больш пашыраным аб’ёме ў параўнанні са словамі і, як правіла, характарызуюць, ацэньваюць, выражаюць адносіны маўленчай асобы пра тое, што імі названа.

Камунікатыўная (ад лац. *communicatio* – «паведамленне») функцыя выяўляе назначэнне фразеалагізмаў, як і слоў, словазлучэнняў, сказаў, службыць сродкам зносін, паведамлення і пры гэтым сродкам для выражэння адносін, характарыстыкі, ацэнкі паведамлення, калі коротка, дакладна і вобразна названа тое, што патрабавала б ад выканаўцы маўленчага акта ці маўленчых зносін шырокага апісання.

Экспрэсіўная (ад фр. *expression*, якое з лац. – «выразнасць») функцыя фразеалагізмаў выяўляецца ў дадатковасці сэнсавых адценняў тыпу ўзмацняльнасці, інтэнсіўнасці, выразнасці выражэння эмацыянальнага стану таго, хто прымае ўдзел у маўленні, таго, хто выкарыстоўвае фразеалагізм, тым самым замяняючы нейтральны выклад на экспрэсіўны з дапамогай абранага фразеалагізма. Экспрэсіўнасць – гэта абумоўленыя вобразнасцю, інтэнсіўнасцю ці эматыўнасцю вобразна-выяўленчыя якасці фразеалагізма. У семантыку такіх фразеалагічных адзінак часта ўваходзяць словы *самы, вельмі, надзвычай, моцна* ці *ўвесь*, напрыклад, *адным махам* – ‘вельмі хутка, адразу (рабіць, зрабіць што-н.)’, *нумар адзін* – ‘найбольш важны, самы галоўны, першаступенны’, *напярэць горла стаць* – ‘рабіцца невыносным,

Экспрэсіўнасць фразеалагізмаў дасягаецца самымі рознымі дадатковымі прыёмамі і сродкамі іх утварэння, сярод якіх назіраецца:

1) алітэрацыя, ці сіметрычны паўтор аднолькавых ці блізкіх зычных гукаў ў пачатку, сярэдзіне ці канцы слоў як стылістычны прыём, напрыклад: *куку ў руку* – ‘хабар, звычайна грашовы’;

2) каламбур, напрыклад: *у Магілёўскай губерні апынуцца, аказацца* і пад.) – ‘у замагільным свеце, супрацьпастаўленым зямному жыццю’;

2) рыфма, напрыклад: *купіла хвост залупіла; нос не дарос* і інш.;

3) рыфма з алітэрацыяй, напрыклад: *кату на пяту; скура ды арматура* і інш.;

4) гіпербалізацыя, ці пераўвелічэнне, напрыклад: *баяцца свайго /уласнага ценю; валасы /волас становяцца /падымаюцца /устаюць дыбам /дыба /дуба /дубка; дзясятая /сёмая вада на кісялі* і інш.;

5) літота як супрацьлеглы гіпербалізацыі прыём, напрыклад: *вераб’ю*

на калена; двух слоў не звязаць і інш.;

б) аксюмаран – спалучэнне слоў, якія выражаюць лагічна неспалучальныя паняцці, ці спалучэнне неспалучальнага, напрыклад: *жывы труп* – ‘вельмі слабы, хворы, блізкі да смерці чалавек’ і інш.

Эмацыянальная функцыя фразеалагізмаў выяўляецца найперш у здольнасці выражаць пачуцці і эмоцыі чалавека як адной з прычын выкарыстання гэтых адзінак у мове і маўленні. Фразеалагізмы выражаюць неадабрэнне (*кідаць агонь у хату* – ‘выклікаць сварку, спрабаваць пасварыць каго-небудзь з кім-небудзь’; *пусты млын* – ‘чалавек, які займаецца пустымі размовамі; балбатун, пустаслоў’), пагарду (*лізаць боты / ногі / пяты / пяткі каму* – ‘падлізвацца, падхалімнічаць’; *пляваць у душу* – ‘абраджаць самае дарагое, запаветнае ў кім-небудзь’; *разбойнікі пяра* – ‘прадажныя, беспрынцыпныя пісакі’), незадавальненне (*адно ліха* – ‘абсалютна аднолькава, без розніцы, не мае значэнне для каго-небудзь’; *на якое ліха* – ‘навошта’), асуджэнне (*плеш пераюдаць / перагрызаць* – ‘моцна хваляваць каго-небудзь, дакучаючы чым-небудзь непрыемным’), іронію (*у белых пальчатках* – ‘далікатна і бяскроўна (ваяваць, біцца і пад.)’), хваляванне, трывогу (*душа / сэрца баліць* – ‘хто-небудзь моцна хвалюецца, адчувае трывогу, перажывае з-за чаго-небудзь’), злосць, нянавісць (*мець зуб* – ‘тайна ненавідзець каго-небудзь, адчуваць непрыхільнасць да каго-небудзь, імкнуцца прычыніць шкоду каму-небудзь’), здзіўленне (*вочы вялікія зрабіліся* – ‘хто-небудзь вельмі здзіўлены, збянтэжаны, разгублены’), жарт ці насмешку (*з другой оперы* – ‘тое, што не адносіцца да справы, да тэмы’; *падбіты ветрам / вятрамі* – ‘які прапускае холад, дрэнна сагравае. Пра адзенне ці жыллё’), сорам, збянтэжанасць (*хоць ты ў сабакі вачэй / вочы пазыч / пазычай* – ‘вельмі сорамна, непрыемна’), адчай (*брацца за галаву ці хапацца за галаву* – ‘разгубіўшыся, не ведаць, што рабіць, прыходзіць у адчай’), зайздрасць (*папоўскае вока* – ‘хто-небудзь вельмі пражны, зайздрослівы’), задавальненне (*як звон* – ‘новы, нядаўна пабудаваны і добры’) і іншыя эмоцыі чалавека.

Выклічнікавыя фразеалагізмы выражаюць разнастайныя эмоцыі – незадавальненне (*што за чорт!*), абурэнне (*ліха на іх!*), злосць (*к чортавай мацеры*), іронію (*смаху ворта*) і інш. Некаторыя выклічнікавыя адзінкі тыпу *вось табе і на!*; *чорт вазьмі!* поліафектыўныя, што прадвызначаецца інтанацыяй, а ў пісьмовым маўленні эмоцыі, якія яны выражаюць, вызначаюцца кантэкстам. Так, выклічнікавыя фразеалагічныя адзінкі выкарыстоўваюцца для выказвання моцнага раздражнення ў спалучэнні з выражэннем прыкрасці, абурэння чым-небудзь (*гары ён / яна / яно / яны гарам*) ці моцнага раздражнення і злосці з прычыны чаго-небудзь (*прападзі прападам*).

Ацэнная функцыя, як правіла, уласціва фразеалагізмам і праяўляецца ў іх здольнасці даваць станоўчую ці адмоўную ацэнку названай імі асобе, прадмету, дзеянню, прыкмеце і інш. Пры гэтым ацэнка ў фразеалогіі найбольш схіляецца да адзнакі «мінус», што тлумачыцца цягаценнем «да

адмоўнага полюса ацэначнай шкалы і да негатыўнага спектра пачуццяў-адносін як характэрнай адзнакі фразеалогіі» [Телия 1993: 310]. А станоўчае прымаецца як норма, і таму не часта фразеалагізмы выражаюць дадатную ацэнку. Выключэнне складаюць фразеалагізмы з кампанентам *Бог* і вытворнымі ад яго, якія выяўляюць аб'ектывацыю сакральнага ў моўнай карціне свету беларусаў, што дайшло з даўніх часоў і якія даюць станоўчую ацэнку найменням з'яў і перадачы тых абагульненых жыццёвых назіранняў і сацыяльна-гістарычнага вопыту народа (*Бог жыве і Бог начуе* – 'дзе-небудзь

Адзначаюцца выпадкі, калі адна і тая ж фразеалагічная адзінка можа ў залежнасці ад значэння ці ўжывання ў пэўным кантэксце можа несці то станоўчую, то адмоўную ацэнку (гл. *хросны бацька* – 'чалавек, які дапамагае каму-небудзь на пачатку дзейнасці, ухваляе што-небудзь' і 2) 'натхняльнік і кіраўнік чаго-небудзь негатыўнага'). З улікам двухзначнага выкарыстання фразеалагізм *хросны бацька* выступае ў ролі стэрэатыпа, з аднаго боку, сапраўднага пакравіцеля, памочніка і дарадцы, а з другога боку, наадварот, у ролі стэрэатыпа кіраўніка яўна негатыўнага, адмоўнага.

Кагнітыўная (ад лац. *cognitio* – «пазнанне»), ці пазнавальная, функцыя выяўляецца ў пазнанні інфармацыі пра культуру народа, яго светапогляд, спосабы мыслення чалавека, законы і правілы жыцця, выпрацаваныя нашымі папярэднікамі, якую яны даносяць.

Сродкамі фразеалогіі найбольш выразна адзначаюцца мімічныя рэакцыі чалавека, які адчувае сорам ці сарамлівасць, а асноўным спосабам іх катэгарызацыі выступае канцэптуальная метафара, у выніку якой, па-першае, адбываецца ўтварэнне новага паняцця, па-другое, праз асацыяцыі, якія выклікаюцца метафарай, відавочнай становіцца сувязь, падабенства паміж вядомым, бачным і невядомым, нябачным, абстрактным паняццем і ілюструецца спосаб пазнання гэтага невядомага, нябачнага. Напрыклад, міміка ці выгляд твару – сімптомы сораму адлюстраваны ў мове твораў Купалы ў фразеалагічных адзінках *вочы ўпалі ўніз, вочкі спусціць, патупіць вочы, забегаць вачыма, свяціць вачыма, паказаць не будзе дзе вачэй, лыпаюць вочы, вочы вадзіць; твар гарыць* і інш. [Ляшчынская 2010а].

Прагматычная функцыя – мэтанакіраванае ўздзеянне фразеалагізма як моўнага знака на адрасата, г. зн. пры ўжыванні ў маўленні фразеалагічных адзінкі заўсёды скіраваны на ўздзеянне, адрасаванае другому чалавеку. І дасягаецца прагматычная функцыя фразеалагічных адзінак дзякуючы наяўнасці такіх уласцівасцей гэтых адзінак, як экспрэсіўнасць, ацэначнасць, эмацыянальнасць, вобраз.

Фразеалагізмы ў маўленчай дзейнасці любога чалавека, тым больш пісьменніка, мастака, выкарыстоўваюцца не столькі дзеля наймення, абазначэння пэўнага прадмета, з'явы, дзеяння, прыкметы, ці ў сваёй намінацыйнай функцыі, колькі для той эмацыянальна-ацэначнай выразнасці, той вобразнасці і ацэнкі, якую яны нясуць з сабой. Іх ужыванне, а яшчэ ў большай ступені ў спалучэнні з іншымі моўнымі адзінкамі дазваляе сцісла, выразна і вобразна, функцыянальна дакладна ахарактарызаваць тую ці іншую

з'яву, бо яны з'яўляюцца адным з самых дзейсных сродкаў вобразнасці, эмацыянальнасці, стварэння гумару і сатыры, а індывідуальна-аўтарскае іх выкарыстанне ілюструе майстэрства, паказвае, што фразеалогія – невывучаная крыніца стылістычных эфектаў.

Што датычыць тэкстаў навуковага стылю, асноўнай функцыянальнай асаблівасцю якога лічыцца адназначнасць, пазбаўленае канатацыйнасці выражэнне думкі, то тут адносна ўжывання фразеалагізмаў назіраецца істотнае адрозненне ад тэкстаў мастацкага стылю. Навуковая мова, як і афіцыйна-справавая, найбольш аддалена ад вуснай размоўнай формы мовы, дзе выкарыстанне фразеалагічных адзінак характэрна ў найбольш высокай ступені для выражэння ацэнкі і характарыстыкі прадметаў, асоб, з'яў. Навуковая мова пазбаўлена элементаў экспрэсіўнасці, паколькі яна не мае ўстаноўкі на наўмыснае ўздзеянне. Дакладнасць як яшчэ адна з істотных асаблівасцей навуковага стылю прадугледжвае найперш адназначнасць разумення думкі, адсутнасць сэнсавых разыходжанняў паміж словам і абзначаным ім паняццем, і для навуковага стылю характэрна адсутнасць пераноснага ўжывання слоў, наяўнасць метафар. Важнымі асаблівасцямі навуковага стылю лічацца абстрактнасць і абагульненасць выкладу зместу. І ў адпаведнасці з гэтым у строга навуковым маўленні выражэнне пачуццяў моўнымі сродкамі ўспрымаецца як адхіленне ад нормаў стылю, і адсутнасць адкрыта выражанай эмацыянальнасці ў навуковым тэксце звязана з такой яго асаблівасцю, як «абмежаванасць аўтарскага, асобаснага пачатку» [Бондалетов 1982: 203].

Пры гэтым у навуковых тэкстах выкарыстоўваюцца фразеалагічныя адзінкі тыпу *воз і цяпер /зараз/сёння там; выводзіць у свет; выходзіць у свет; добры геній; з дарагой /мілай душой; закладваць асновы /фундамент; звяртаць на сябе ўвагу; не вытрымлівае ніякай крытыкі; пакідае /вымушае жадаць лепшага; трапіць на урадлівую глебу і інш.*, у якіх пераважае скарыстанне інтэлектуальна-эмацыянальнага, а эмацыянальна-ацэначнага афарбоўка выступае дадатковай да інтэлектуальна-ацэначнай.

Такім чынам, фразеалагічныя адзінкі выконваюць шматлікія і разнастайныя функцыі, якія спалучаюцца, далучаюцца адна да другой, узаемабумоўлены адна другой у межах нават адной і той жа адзінкі, ці фразеалагічныя адзінкі ў сваёй большасці з'яўляюцца поліфункцыянальнымі.

Тэма 4. Метады і прыёмы вывучэння фразеалагізмаў

Пытанні для абмеркавання

1. Аспекты вывучэння фразеалагізмаў.
2. Віды аналізу фразеалагізмаў.
3. Метады вывучэння фразеалагізмаў.

Аспекты вывучэння фразеалагізмаў. Фразеалогія беларускай мовы вывучаецца з розных бакоў (аб'ём, межы, праблема фразеалагічнага значэння, структура, тыпы, мадэлі, класіфікацыя фразеалагізмаў, варыянтнасць, марфалагічная характарыстыка, спалучальнасць, сістэмныя сувязі, літаратурная і дыялектная фразеалогія, параўнальная і супастаўляльная фразеалогія, функцыянаванне ў тэкстах рознай стылёвай прыналежнасці, утварэнне, лінгва- і этнакультуралагічнае асвятленне і інш.), даследуецца на сінхронным і дыяхронным зрэзе з прымяненнем розных метадаў і прыёмаў.

У працэсе станаўлення і развіцця фразеалогіі як самастойнай дысцыпліны выпрацоўваліся і змяняліся, дапаўняючы адзін аднаго, метады вывучэння фразеалогіі, якія дазвалялі на кожным новым этапе ўсё больш і больш спазнаваць сутнасць і змест фразеалагічных адзінак мовы, выдзяляць іх з ліку іншых, устанаўліваць іх ролю і назначэнне, даваць класіфікацыю і інш.

Віды аналізу і метады вывучэння фразеалагізмаў.

Фразеалагічны аналіз, які сёння найперш скарыстоўваецца ў ходзе вывучэння і засваення фразеалагічных багаццяў мовы ў працэсе навучання беларускай мове ў сярэдняй і вышэйшай школе, з'яўляецца зыходным, ці пачатковым для вызначэння прыкмет і ўласцівасцей фразеалагічных адзінак мовы. Сутнасць фразеалагічнага аналізу зводзіцца да паслядоўнага вызначэння асноўных прыкмет і характарыстык пэўнай фразеалагічнай адзінкі, што выразна даводзіцца ў наступным схематычным плане:

1. Тып фразеалагічнай адзінкі (на аснове характару матывацыі і ступені ідыяматычнасці).
2. Значэнне фразеалагічнай адзінкі.
3. Наяўнасць /адсутнасць полісеміі, аманіміі.
4. Наяўнасць варыянтаў (іх характар).
5. Парадыгматычныя адносіны (прыналежнасць да фразеалагічнай групы; наяўнасць сінонімаў і антонімаў)
6. Сінтагматычныя асаблівасці фразеалагічнай адзінкі (абавязковыя і свабодныя сувязі)
7. Прагматычная характарыстыка фразеалагічнай адзінкі (характар канатацыі; сфера ўжывання).

Кампанентны аналіз заключаецца ў вызначэнні і характарыстыцы кампанентаў фразеалагічных адзінак на аснове іх групування паводле агульнага кампанента ці тэматычнай аднастайнасці кампанентнага складу і з'яўляецца адным са шматлікіх накірункаў вывучэння і даследавання фразеалагічных адзінак у розных мовах, у тым ліку ў параўнанні і

супрапрацаўпастаўленні паводле выбару кампанентаў.

Вывучэнне фразеалагічных адзінак на аснове вызначэння ў іх агульнага кампанента ці тэматычнай групойкі кампанентаў ідыёмай стала прадметам многіх даследчыкаў фразеалогіі ў беларускім мовазнаўстве. Аднак, калі на першым часе вызначалася роля тых ці іншых кампанентаў, групойка фразеалагічных адзінак на аснове агульнасці кампанента, то з часам аспекты характарыстыкі і ролі кампанентаў фразеалагічных адзінак пашыраліся, паглыблялася вывучэнне пра адбор і ролю кампанентаў, іх сімволіку і інш.

Метад унутраных адносін паміж кампанентамі, распрацаваны рускім лінгвістам В. Л. Архангельскім, які дазваляе вызначыць ступень семантычнай спаянасці кампанентаў фразеалагічных адзінак, тыпы іх паводле структуры. Гэта вызначэнне і характарыстыка фразеалагізмаў на аснове *ўзаемнай дэтэрмінацыі*, ці такой залежнасці унутраных адносін паміж кампанентамі, пры якой кожны з кампанентаў мяркуе наяўнасць другога (*між жыццём і смерцю; ні пава ні варона*), *аднабаковай дэтэрмінацыі*, калі адзін з кампанентаў мяркуе наяўнасць другога, але не вызначаецца наадварот (*вылятаць з галавы; вылятаць з гнязда; вылятаць у трубу*) і *індэтэрмінацыі*, калі ні адзін з кампанентаў не мяркуе абавязковай наяўнасці другога (*ісці ў заклад*).

Метад аплікацыі заключаецца ў тым, што на фразеалагічную адзінку накладваецца (апліцыруецца) суадноснае лексічнае і граматычнае спалучэнне слоў свабоднага выкарыстання, у выніку чаго можна ўстанавіць характар адносін паміж суадноснымі словамі і кампанентамі фразеалагічнай адзінкі, ступень спаянасці яе кампанентаў. На аснове гэтага метаду В. П. Жукаў выдзеліў пяць розных тыпаў фразеалагічных адзінак з пункту гледжання іх спаянасці:

а) аплікацыйныя толькі гістарычна: *адбываць шарварку; тачыць лясы; з глузду з'ехаць; Фама няверны*;

б) аплікацыйныя, але не матываваныя, як у сучаснай беларускай мове, напрыклад, ідыёмы *сабаку з'есці; заварваць кашу; складваць косці*;

в) аплікацыйныя і матываваныя, як у сучаснай беларускай мове ідыёмы *вочы на лоб лезуць; слацца лістам; следам за дзедам* і інш.;

г) неаплікаваныя, але з матываваным значэннем, паколькі ў іх складзе адзін з кампанентаў суадносіцца па значэнні са словам свабоднага ўжывання з аднолькавым гукавым афармленнем: *ударыць у нос* – 'востра, рэзка запахнуць, выклікаючы адмоўную рэакцыю';

д) неаплікаваныя, але з матываваным значэннем, паколькі ў іх складзе ўсе кампаненты суадносяцца па значэнні са словам свабоднага ўжывання з аднолькавым гукавым афармленнем: *удар у спіну* – 'подлы ўчынак, здрадніцкія паводзіны ў адносінах да каго-небудзь; *хмель ударыў у галаву* – 'хто-небудзь ап'янеў'.

Фактарны аналіз як універсальны метада складаных феноменаў, што выкарыстоўваецца ў прыродных (у біялогіі, фізіцы і хіміі), гуманітарных (у сацыялогіі, псіхалогіі), быў скарыстаны ў мове, у прыватнасці, у фразеалогіі,

паколькі, як адзначаюць даследчыкі, «мова і яе фразеалагічная сістэма па складанасці нічым не ўступаюць тым аб'ектам, да якіх звычайна прымяняюць метады фактарнага аналізу» [Баранов, Добровольский 2009: 21]. Выкарыстанне фактарнага метаду было апрабавана пры семантычным апісанні фразеалагічных адзінак, што асабліва важна для апрацоўкі фразеалагічных адзінак ў лексікаграфічных працах.

Сутнасць фактарнага аналізу ў дачыненні да фразеалогіі заключаецца ў выдзяленні і апісанні характарыстык такіх фактараў, як актуальнае значэнне, унутраная форма, сінтаксіс, у тым ліку вар'іраванне, і стыль, якія з'яўляюцца абсалютна незалежнымі.

Так, актуальнае значэнне фразеалагізма – гэта тая частка яго семантыкі, якую неабходна ведаць для яго правільнага разумення. Напрыклад, актуальнае значэнне фразеалагічнай адзіны *згарнуць рукі* – 'намерці', якога дастаткова для разумення кантэксту з гэтай адзінкай.

Унутраная форма як вобразны складнік, як частка плана зместу фразеалагічнай адзінкі *згарнуць рукі* – гэта тое, што асэнсоўваецца як *рытуальны жэст рук, які ўказвае на спыненне працы і адпаведна на заканчэнне жыцця чалавека працы*.

Структурна-тыпалагічны метады, распрацаваны Д. А. Дабравольскім з прычыны неабходнасці найперш для практычных мэт, у прыватнасці, машыннага перакладу, з'яўляецца, з аднаго боку, важным для фразеалагічнай практыкі аўтаматызаваных аперацый машыннага перакладу, з другога боку, як заўважае даследчык, «тэорыя фразеалогіі зробіць яшчэ адзін крок на шляху даследавання фразеалагічных універсальных, г. зн. агульных заканамернасцей арганізацыі і функцыянавання фразеалагічнай сістэмы» [Добровольский 1990а].

Метады суцэльнай, ці татальнай, выбаркі, альбо *метады дэфініцыйнага аналізу*, калі для даследавання пэўнага канцэпту, пэўнага фрагмента карціны свету выкарыстоўваецца рэпрэзентатыўны корпус, напрыклад, лексем, тэкстаў ці, як адносна фразеалогіі, корпус фразеалагічных адзінак, якія рэпрэзентуюць пэўны канцэпт.

Так, каб ахарактарызаваць канцэпт «праца» ў беларускай моўнай свядомасці, у прыватнасці, у фразеалогіі беларускай мовы, паколькі моўная эксплікацыя канцэпту «праца» значна пашыраецца за кошт фразеалагічных адзінак, якія сёння разумеюцца найперш як тыя адзінкі, што захоўваюць вопыт і гістарычнае светаразуменне народа, неабходна было з запаснікаў беларускай літаратурнай фразеалогіі, у прыватнасці, са «Слоўніка фразеалагізмаў» І. Я. Лепшава, які налічвае каля 7000 фразеалагічных адзінак, выдзеліць фразеалагічныя адзінкі, якія аб'яднаны агульным паняццем і агульнасцю семантычнай прыкметы 'праца' і, як аказалася, прадстаўлены больш як 350 адзінкамі. І такі матэрыял, такая колькасць фразеалагічных адзінак, што рэпрэзентуюць канцэпт «праца» ў беларускай фразеалогіі, дазваляе разглядаць іх як адну з асноў рэканструкцыі фрагмента працоўнай карціны свету беларуса і дае магчымасць структураваць

сукупнасць фразеалагізмаў канцэпту «праца» шляхам выдзялення груп і канцэптуальных прыкмет, выявіць культурна-нацыянальную інфармацыю, тую каштоўнасна-арыентаваную адзнаку менталітэту народа, выдзеліць і прааналізаваць канцэптуальныя метафары, якія спрыяюць эксплікацыі паняцця «праца» ў беларускай фразеалогіі, што і стала мэтай даследавання выдзеленай сукупнасці фразеалагізмаў [гл.: Ляшчынская 2015а: 31-54].

Метад семантычнага поля разумеецца як сукупнасць адзінак, што аб'яднаны агульным зместам і маюць іерархічную структуру» Напрыклад, канцэпт «смерць», які рэпрэзентаваны больш як 300 фразеалагічнымі адзінкамі толькі беларускай літаратурнай мовы, уяўляе складаную сістэму, што можа быць прадстаўлена як фразеасемантычнае поле. У выніку аналізу было выдзелена дзевяць фразеасемантычных мікрапалёў: 1) фразеасемантычнае мікраполе «смерць», ці абазначэння паняцця «смерць» (*адыход /зыход у іншы свет і адыход у лепшы свет* – ‘смерць каго-небудзь’), 2) фразеасемантычнае мікраполе «пакойнік» (*без душы і без духу* – ‘мёртвы’), 3) фразеасемантычнае мікраполе «замагільнае жыццё» (*той свет* – ‘замагільны свет як супрацьпастаўленне зямному жыццю’; *царства нябеснае* – ‘рай, замагільнае жыццё’), 4) фразеасемантычнае мікраполе «перастаць жыць, ці памерці» (*пайсці /сысці ў магілу /зямлю* – ‘памерці’; *перастала /перастане біцца сэрца* – ‘хто-небудзь памёр ці загінуў’; *знайсці сабе магілу* – ‘загінуць, быць забітым’), 5) фразеасемантычнае мікраполе «быць блізкім да смерці» (*глядзець на той свет* – ‘дажываць свой век, быць блізкім да смерці’; *дыхаць на ладан* – ‘быць цяжка хворым, блізкім да смерці’; *на божай пасцелі* – ‘у стане, блізкім да смерці’), 6) фразеасемантычнае мікраполе «рытуалы, пахаванне і даніна пакойніку» (*апошнюю дарогу /шлях* – ‘на цырымонію пахавання нябожчыка’; *аддаваць апошні доўг* – ‘ушаноўваць памяць каго-небудзь, прысутнічаць на яго пахаванні’; *вынесці ўперад нагамі* – ‘пахаваць (нябожчыка)’) і інш., з якіх фразеасемантычнае мікраполе «перастаць жыць, памерці» складае ядро фразеасемантычнага поля ‘смерць’, астатнія – перыферыю.

Семны аналіз ідыёмаў. Тое, што фразеалагічнае значэнне істотна адрозніваецца ад лексічнага, заўважана даўно, але так і не стала ўсеагульным (як кажуць, пра гэта многія ведаюць нямнога, а нямногія ведаюць многа). Тэрмін *сема* быў уведзены чэшскім лінгвістам В. Скалічкам для абазначэння мікраэлементаў значэння. У выніку семы ў складзе ідыёмаў характарызуюцца:

1) па адносінах да сістэмы мовы, у сувязі з чым выдзяляюцца *ўзуальныя* і *аказіянальныя* семы. *Узуальныя семы* ўваходзяць у склад значэння ідыёмы, напрыклад, у фразеалагічнай адзінцы *вочы на лоб лезуць* – ‘хто-небудзь выражае моцнае здзіўленне, моцны спалох, страх’ узуальнымі семамі з’яўляюцца ‘моцны’, ‘здзіўленне’, ‘спалох’, ‘страх’. *Аказіянальныя семы* рэалізуюцца толькі ў кантэксте з апорай на значэнне ідыёмы, у прыватнасці, ідыёма *вочы на лоб лезуць* мае сему канкрэтную – страх ці здзіўленне ў высокай ступені іх праяўлення і ўжываецца для выражэння ў пэўным

канкрэтным выпадку для абазначэння або здзіўлення, або страху, па-першае, і для адмоўнай, як правіла, ацэнкі суб'екта, які пэўнае пачуццё перажывае, у крайнім выпадку іроніі;

2) паводле адрознівальнай сілы выдзяляюцца *інтэгральныя* і *дыферэнцыяльныя* семы. Інтэгральныя семы перадаюць інфармацыю, агульную для групы ідыёмаў ці для фразеасемантычных варыянтаў. Напрыклад, ідыёмы *адбою няма, ад пуза, да адвалу, без меры* і інш. аб'яднаны інтэгральным значэннем 'многа, у вялікай колькасці'. А дыферэнцыяльныя семы выконваюць адрознівальныя функцыі ідыёмаў у межах адной і той жа групы. Так, ідыёмы *ад пуза, без меры, бяры не хачу, да адвалу, еш не хачу, за трох дурных, колькі душа жадае, колькі улезе, на поўную губу, на ўсю губу, не ў свой дух, хоць жывот расперажы, як дурны на памінках, як на дзяды* скарыстоўваюцца для абазначэння мноства яды, ідыёмы *хоць вазамі вазі, хоць граблямі грабі, хоць касой касі, хоць касу закладвай* – для вобразнага абазначэння мноства грыбоў, ягад, ідыёмы ў *кожнай кішэні па жмені, хоць сцены абклейвай* – для абазначэння мноства грошай, ідыёмы *адбою няма, пальцам не праткнуць, яблыку няма дзе ўпасці, як сабак нярэзаных, як селядцоў у бочцы, як бобу* – для абазначэння мноства людзей. Пры гэтым кожная ідыёма ў межах гэтых вызначаных груп яшчэ дыферэнцыруецца паводле месца і ролі ўжывання ў пэўным кантэксце, для выражэння дадатковых нюансаў ацэнкі, адносін і пад. Напрыклад, ідыёма *яблыку няма дзе ўпасці і як селядцоў у бочцы* – 'у вялікай колькасці. Пра мноства людзей у якім-небудзь месцы (у памяшканні, вагоне, на плошчы і пад.), а ідыёма *як бобу* – 'вельмі многа. Звычайна пра дзяцей' і г. д.

3) паводле выдзялення пастаяннай, нязменнай прыкметы і неабавязковай прыкметы выдзяляюцца *ядзерная* і *перыферыйная* семы. Так, у ідыёме *ставіць на вушы* ядзернай семай з'яўляецца 'прымушаць', а перыферыйнай – 'актыўна дзейнічаць'; ідыёма *тыцкаць <свой> нос* – 'умешвацца ў што-небудзь' утрымлівае ядзерную сему 'мяшаць', а перыферыйнай выступае сема 'праяўляць непачцівасць, парушаць звычайны ход';

4) паводле характару выяўленасці ў значэнні выдзяляюцца *экспліцытныя* і *імпліцытныя* семы. *Экспліцытныя* семы – інфармацыя, непасрэдна прадстаўленая ў фразеалагічным значэнні, напрыклад, (вісець, сядзець) *як на калу* – 'вельмі нязграбна, зусім не аблягаючы цела'. Пад *імпліцытнымі* семамі разумеюцца тыя элементы значэння, якія прысутнічаюць у плане зместу, але адсутнічаюць у плане выражэння. Напрыклад, ідыёмы *каленкі дрыжаць, валасы ўстаюць дыба, душа ў пятках, у пяты кальнула*, акрамя экспліцытнай семы 'хто-небудзь вельмі спалохаўся', імпліцытна ўтрымліваюць сему 'баяцца надумана, пераўвялічана адчуваць вялікі страх'.

Метад канцэптуальнага аналізу, які быў распрацаваны і прадстаўлены французскім лінгвістам Э. Бенвеністам у кнізе «Агульная лінгвістыка» [Бенвеніст 1974] і сутнасць якога заключаецца ў супастаўленні сукупнасці

моўных сродкаў, што рэпрэзентуюць той ці іншы канцэпт, з наступнай інтэрпрэтацыяй сэнсавых адрозненняў ва ўжыванні моўных адзінак (гл. пра паняцце *канцэпт* у § 2 «Асноўныя паняцці лінгвакультуралогіі» ў 2 раздзеле).

Лінгвакультуралагічны аналіз адносіцца да ліку апошніх па часе свайго ўзнікнення, распрацоўкі і прымянення (аўтарам яго з’яўляецца рускі фразеалаг В. М. Тэлія), але які па сутнасці перайшоў у разрад асноўных метадаў лінгвакультуралогіі і даследавання фразеалагізмаў. Сутнасць яго заключаецца ў выяўленні і апісанні культурнай інфармацыі, культурна-нацыянальных канатацый, што «ўзуальна суправаджаюць значэнне ў форме вобразных асацыяцый з эталонамі, стэрэатыпамі і іншымі культурнымі знакамі (звычаямі, павер’ямі і да т. п.) і суадносных адзін з другім сродкамі кагнітыўных працэдур, што надаюць гэтым канатацыям асэнсаванне» [Тэлія 1993: 319-320].

Лінгвакультуралагічны аналіз фразеалагічных адзінак беларускай мовы дазваляе выявіць сувязь вобразнай асновы фразеалагічнай адзінкі з эталонам, стэрэатыпам, сімвалам, што выступаюць як культурныя знакі, сувязь паміж выражэннем станоўчай і негатыўнай канатацыяй і выбарам найменняў з’яў, рэчаў, прыродных аб’ектаў, спалучэнняў слоў, якія сапраўды выбіральныя і адлюстроўваюць у пэўнай ступені адметнасць светапогляду, бо абумоўлены найперш асэнсаваннем уласцівасцей, якасцей, дзеянняў самога чалавека і з’яў, якія акружаюць яго і якія служаць матэрыялам для сімвалічнага прыпадабнення іх розным бакам існавання чалавека і выражэння ацэнкі.

Спецыфіка метаду лінгвакультуралагічнага аналізу заключаецца ў выкарыстанні розных метадаў, якія дапаўняюць адзін аднаго, у прыватнасці, этымалагічны, канцэптуальны, прататыповы, параўнальны і інш.

Этымалагічныя звесткі патрабуюцца і пры лінгвакультуралагічным аналізе многіх іншых фразеалагічных адзінак, што ўтрымліваюць незразумелыя словы, напрыклад, *з’язджаць з глузду* – ‘вар’янецць, становіцца псіхічна хворым’ і ‘дзеінічаць неразумна, рабіць глупства’ (лексема *глузд*), *у віру на калу* – ‘вельмі далёка, у аддаленым месцы (быць, знаходзіцца, будавацца і пад.)’ (лексема *кол*), *адрабляць шарварку* – ‘марудліва, абьякава, без старання рабіць якую-небудзь справу’ (лексема *шарварка*) і інш.

Дапаўняе метаду лінгвакультуралагічнага аналізу і *краіназнаўчы каментарый*, які выкарыстоўваецца, калі патрэбна раскрыць сэнс фразеалагічнай адзінкі, выявіць культурную інфармацыю з прычыны «зацёмненай» семантыкі невядомага слова як абазначэння пэўнага і зараз невядомага гістарычнага ці культурнага факта з жыцця беларускага ці іншага народа.

Без уліку каментарыяў *гістарычнага парадку* нельга правесці лінгвакультуралагічны аналіз, напрыклад, такіх фразеалагічных адзінак, як *адпраўляць у штаб Духоніна* – ‘расстрэльваць’; *адкрываць Амерыку* – 1) ‘гаварыць, аб’яўляць пра даўно ўсім вядомае’ і 2) ‘знаходзіць, выяўляць што-небудзь зусім новае’; *як дзядзька ў Вільні* – ‘збянтэжана, непрывычна,

ніякавата (адчувваць)»; *пацёмкінская вёска* – ‘ашуканства, паказуха, за якой хаваецца дрэнны стан чаго-небудзь’; як *Мамай /Батый прайшоў* – ‘дзе-небудзь поўны беспарадак, неразбярыха’ і інш.

Як можна заўважыць, прымяненне кожнага віду аналізу пры вивучэнні фразеалогіі служыць дапаўненнем, пашырэннем магчымасцей «прачытання», усебаковага пазнання фразеалагічных адзінак, паколькі пры даследаванні фразеалагічных рэсурсаў кожнай мовы адзін метада дапаўняецца другім, бо менавіта выкарыстанне комплексу метадаў, прыёмаў дае магчымасць выявіць культурную аснову фразеалагічных адзінак, іх сімволіку.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

Тэма 5. Культурная інфармацыя фразеалагізмаў

Пытанні для аьмеркавання

1. Сістэма каштоўнасцей народа.
2. Карціна свету. Моўная нацыянальная карціна свету. Наіўная, навуковая, міфалагічная, фальклорная, рэлігійная карціны свету. Фразеалагічная карціна свету.
3. Канатацыйнае значэнне, фразеалагізмаў.
4. Пласты культуры ў фразеалогіі: архетыпічны, міфалагічны, біблейскі, фальклорны, гістарычны, літаратурна-публіцыстычны.

Сістэма каштоўнасцей народа. Вывучэнне фразеалагічных адзінак беларускай мовы ў святле лінгвакультуралогіі як новага накірунку сучаснага мовазнаўства важна і неабходна, паколькі, па-першае, у поўным аб'ёме яны не былі аб'ектам такога вывучэння, па-другое, і гэта галоўнае, што ў моўнай прасторы гэтых адзінак у сціслай вобразнай форме зафіксаваны вопыт многіх пакаленняў беларусаў, утрымліваецца культурная інфармацыя, выяўленне якой само па сабе складае вялікую каштоўнасць. Таму ўвага фразеолагаў акцэнтуюцца на паняцці культурнай інфармацыі, ці культурнай канатацыі, фразеалагічных адзінак мовы, паколькі фразеалагічнае значэнне істотна адрозніваецца ад, напрыклад, лексічнага значэння слова сваёй ускладненасцю, якая абумоўлена не толькі своеасаблівым сімбіёзам семантычных і кагнітыўных ярусаў, але і тым, што фразеалагізмы – моўныя і культуралагічныя знакі другаснай намінацыі, роля якіх найперш у ацэньванні, у характарыстыцы і выражэнні адносінаў да таго, што названа, у захаванні і перадачы культурнай інфармацыі, тых каштоўнасцей, што стварылі нашы продкі, нашы папярэднікі для перадачы новым і новым пакаленням беларусаў.

Праблема каштоўнасцей у культуры важная для адэкватнага разумення феномена культуры ўвогуле. Як даказвае Г. Рыкерт, навука можа адрозніць культурныя працэсы ад прыродных толькі тады, калі засноўваецца на прынцыпе каштоўнасці: «Ва ўсіх з'явах культуры мы заўсёды знойдзем увасабленне якой-небудзь прызнанай чалавекам каштоўнасці, дзеля якой гэтыя з'явы і створаны» [Рыкерт, 1995: 70].

Акрамя таго, даследаванне фразеалагічных адзінак як знакаў «мовы» культуры, як другасных намінацый – гэта яшчэ і пранікненне ў складаную прыроду фразеалагічнага знака ва ўзаемадзеянні сінхраніі і дыяхраніі яго кагнітыўнай інтэрпрэтацыі. А культурная інтэрпрэтацыя фразеалагічных адзінак спалучае ў адно цэлае моўную семантыку і культурную канатацыю, утвараючы, асаблівае, фразеалагічнае, ці, паводле тэрміна рускага лінгвакультуралага М. Л. Каўшовай, культурна-моўнае, значэнне [Ковшова 2012: 69].

Чалавек, што спазнае свет, у якім жыве, сябе і сваё назначэнне ў гэтым свеце, у ходзе пазнання пераасэнсоўвае рэаліі свету, выдзяляе з усяго, што існуе вакол яго, самае каштоўнае і стварае сістэму каштоўнасцей як асновы зместу культуры, яе семантыкі. У выніку пэўныя рэаліі навакольнага свету, адабраныя ці выдзеленыя чалавекам, становяцца знакамі, культурнымі сімваламі ў мадэлі свету. І такім чынам культура вызначаецца як прастора

сэнсаў, што маюць каштоўнасны змест, выпрацаваны чалавекам у працэсе светаразумення, і кодаў як знакавых сістэм, у якіх выкарыстоўваюцца розныя матэрыяльныя і фармальныя сродкі для абазначэння гэтых сэнсаў.

Кожная культура ў залежнасці ад прыродных умоў, у якіх яна фарміравалася, стварае розныя матэрыяльныя віды каштоўнасцей, звязаных з забеспячэннем магчымасці прасторава-часовага існавання чалавека, г. зн. першасныя культурныя каштоўнасці, якімі выступаюць ежа, жыллё, адзенне, да якіх далучаюцца іншыя.

Карціна свету кожнага этнасу праходзіць шлях ад народнай (нярэдка выкарыстоўваецца і тэрмін *наіўнай*) да навуковай, нярэдка суіснуючы разам ці паралельна. Зафіксаваная ў мове і спецыфічная для пэўнага калектыву схема ўспрымання рэчаіснасці складае *моўную карціну свету*.

Тэрмін *карціна свету* (у навуковай літаратуры адзначаюцца і іншыя тэрміны, у прыватнасці, *вобраз свету*, *мадэль свету*) быў прапанаваны фізікам Г. Герцам, які вызначаў яго як сукупнасць унутраных вобразаў знешніх аб'ектаў, якія служаць для вывядзення лагічных меркаванняў пра паводзіны гэтых аб'ектаў. Пазней названы тэрмін пераносіцца ў гуманітарныя навукі.

Карціну свету ўтвараюць розныя формы суадносін са светам, да якіх адносяцца асноўныя ўяўленні этнасу, закладзеныя ў свядомасці чалавека культурай, мовай, рэлігіяй, выхаваннем, сацыяльнымі зносінамі. Гэта ўспрыманне прасторы і часу; узаемадзеянне свету фізічнага з унутраным (душа і цела; дух і матэрыя); суадносіны свету зямнога са светам смерці; устаноўкі адносна дзяцінства, старасці, хваробы, сям'і, дастатку, жанчыны; адносіны да прыроды; сістэма каштоўнасцей; ацэнка грамадства і яго складнікаў; ацэнка права і звычайў і іх ролі ў жыцці грамадства; разуменне ўлады, падпарадкавання і свабоды; разуменне суадносін часткі і цэлага, індывіда і калектыву (я і мы), ступені выдзялення асобы ў соцыуме і інш.

Паводле часу, форм усведамлення свету выдзяляюцца розныя тыпы карцін свету.

Наіўная карціна свету – гэта складзеная даўно, захаваная да сённяшняга часу нацыянальная карціна свету, дапоўненая асіміляванымі ведамі, якая адлюстроўвае светапогляд і светаўспрыманне народа, зафіксаванае ў мове, абмежаванае межамі кансерватыўнай культуры. Наіўныя ўяўленні пра свет складваюцца ў пэўную наіўную моўную карціну свету.

У сучаснай мове адлюстравана сістэма данавуковага і навуковага пазнання свету. Лічыцца, што вывучэнне наіўных (звычайных, данавуковых) уяўленняў пра свет дапамагае раскрыць такія асновы нацыянальнай свядомасці, як менталітэт народа, яго ментальнасць і нацыянальную асаблівасць, суаднесці іх з культурнымі традыцыямі, міфалогіяй, прынятай сістэмай сімвалаў.

Большасць лінгвістаў вызначаюць моўную карціну свету менавіта як «наіўную» (Ю. Д. Апресян, С. Г. Воркачев, В. А. Маслова, М. У. Піменова).

Лічыцца, што найўную карціну свету ўтвараюць найўная псіхалогія, найўная антрапалогія, найўная фізіка, найўная геаметрыя, найўная геаграфія і інш. Найўная і навуковая класіфікацыі аб'ектаў свету адрозніваюцца адна ад другой. Напрыклад, уяўленні рускіх пра Байкал у навуковай карціне свету – гэта возера, у найўнай – мора (узгадаем словы *славное море, священный Байкал*), гарбуз у навуковай класіфікацыі – гэта ягада, у спрошчанай звычайнай свядомасці асацыіруецца з садавіной.

Адлюстравальнікамі найўнай карціны свету могуць служыць розныя моўныя факты, у якіх скрываюцца забытыя веды, звязаныя з міфалогіяй і рэлігіяй. Так, напрыклад, мёд паэзіі – веды, сіла, творчы парыў і мудрасць; малако маці – сіла, энергія і культурныя веды; яблык – веды (Адам і Ева).

У найўнай карціне свету анатомія чалавека інакш уладкавана, чым гэта прадстаўлена ў навуковай карціне свету. Так, калі ў навуковай карціне свету перцэптыўная сістэма чалавека прадстаўлена пяццю органамі (вушы, вочы, скура, нос, язык) і спосабамі пачуццяў (зрок, слых, нюх, дотык і смак), то найўная анатомія мяркуе наяўнасць у чалавека мноства іншых дадатковых органаў успрымання, як чуццё, нутро, пячонка, сэрца, душа, розум, нюх, сонечнае спляценне, інтуіцыя і нават інстынкт (*душа жадае, нюхам чую, нутром адчуваць, сэрца адчувае, сядзець у пячонках* і інш.).

Міфалагічная карціна свету выступае першай формай пазнання свету, адлюстраваная ў мове і адпаведных тэкстах (звычайна вусных), з другога боку – гэта спосаб канструявання рэальнасці, сродак кіравання грамадствам і маніпуляцыя свядомасцю; гэта цэласнае светаразуменне, у якім розныя ўяўленні звязаны ў адзіную вобразную карціну свету, якая спалучае ў сабе рэальнасць і фантазію, прыродны і звыпрыродны, веды і веру, думку і эмоцыю. Міфалагічная карціна свету з'яўляецца першай формай свядомасці чалавека, гэта звод поглядаў на паходжанне свету. Міфалагічная карціна свету цесна звязана з рэлігійнай карцінай свету, але яна не зводзіцца да апошняй, таму што рэлігійная карціна свету, наадварот, сцвярджае дуалістычнасць існавання: з аднаго боку, абсалютнае, звышнатуральнае (*Бог /багі*), а з другога боку, створанае існаванне, у тым ліку і існаванне самога чалавека.

Фальклорная карціна свету – частка канцэптуальнай карціны свету. Фальклор апіраецца на народныя стэрэатыпы свядомасці, выпрацаваныя традыцыйнай народнай культурай. Гэта казка для дзяцей, тыпалогія сюжэтаў, персанажаў, асаблівасці развіцця дзеяння, прырода, узаемаадносіны казкі і міфа, ці гэта пытанні даследавання фалькларыстаў. Напрыклад, казачны, як і іншы фальклорны тэкст, выступае своеасаблівай з'явай ў радзе іншых тэкстаў. Побач з эстэтычнай ён выконвае функцыю цэнтру гістарычнай памяці народа.

Фальклорная карціна свету стваралася ў выніку семантычнай перакадзіроўкі міфалагічнага і этнаграфічнага нефальклорнага матэрыялу праз сістэму фальклорных кодаў шляхам абагульнення, тыпізацыі і пераводу культурных сэнсаў на мову паэтычнай сімволікі.

Рэлігійная карціна свету – сукупнасць агульных рэлігійных уяўленняў пра свет, яго паходжанне, будову, мінулае і будучае, аснова рэлігійнага светаўяўлення. Напрыклад, месца чалавека ў свеце ў розных рэлігіях вызначаецца па-рознаму.

Хрысціянская карціна свету – светапоглядная аснова сярэднявечнай культуры. Хрысціянства разглядае існаванне чалавека адметным вобразам: чалавек грэшны і нясе на сабе пячатку першароднага граху; кожнага чакае пасля смерці Страшны суд, які вызначыць пасмертны лёс душы – адны набудуць вечнае шчасце (рай), другія – вечныя мукі (пекла). Уяўленне пра чалавека ў хрысціянскай карціне свету своеасаблівае: чалавек трыадзіны, яго складаюць цела, душа і дух; чалавек – раб Божы, ён вянец тварэння Бога. Чалавек – мікракосмас – малы сусвет, чалавек створаны Богам паводле вобраза і падабенства макракосмасу. Пабудова свету канцэнтрычная.

Такім чынам, карціна свету – шматпластавае ўтварэнне, гэта вобразы і паняцці, што апісваюць свет у цэлым, у якім чалавек і чалавецтва імкнецца вызначыць сваё месца, гэта сукупнасць ведаў і меркаванняў суб'екта адносна аб'ектыўнай рэальнай ці мысленчай рэчаіснасці.

Фразеалагічная карціна свету. Фразеалагізмы адносяцца да адзінак кожнай мовы, якія валодаюць не толькі ўнікальнай семантыкай, вобразнасцю і, як правіла, экспрэсіўнасцю, эмацыянальна-ацэначным характарам, але і нясуць у сабе закадзіраваную інфармацыю пра нацыянальна-культурны светапогляд народа, яго ўнікальныя духоўныя і культурныя адметнасці. Менавіта даследаванне гэтага аспекта фразеалагічных адзінак, увогуле фразеалогіі канца XX – пачатку XXI стст. вызначаецца сваёй навізнай прац, прысвечаных вывучэнню фразеалагічных адзінак як унікальных сродкаў кадзіравання інфармацыі чалавека пра свет і аб адносінах чалавека да гэтага свету. Сёння выяўлена, што фразеалагізмы ўтрымліваюць зафіксаваную ў іх інфармацыю пра наўную карціну свету чалавека, пра культуру кожнага народа-носьбіта іх, пра тое агульнае, што ляжыць у аснове іх вобразаўтварэння, і адметнае для кожнага народа і яго мовы. Авалодванне носьбітамі мовы сваім фразеалагічным багаццем дапаможа засвоіць шматвяковы вопыт узаемадзеяння беларусаў паміж сабой і з іншымі людзьмі, асэнсаваць нацыянальную спецыфіку свайго народа, асабліва ў параўнанні і супастаўленні з фразеалагічнымі адзінкамі суседніх моў, сфарміраваць нормы паводзін, якія зафіксаваны ў фразеалагізмах беларускай мовы.

З улікам колькасных і якасных характарыстык фразеалагічных адзінак як другасных адзінак кожнай мовы, прызначаных найперш для адлюстравання наўнага светаўспрымання і светаадлюстравання пэўнага народа, выпрацаваны ў культуры каштоўнасны змест, які кадзіруецца ў фразеалагічных адзінках рознымі спосабамі, складае цэласную *фразеалагічную карціну свету*, у якой раскрываецца светапогляд народа, выяўляецца яго ментальнасць, вызначаюцца яго маральна-этычныя правілы арганізацыі жыцця і якая характарызуецца, з аднаго боку, унікальным спалучэннем рацыянальнай і эмацыянальнай інфармацыі пра навакольны

свет чалавека, а з другога – адлюстраваннем асобных, найбольш актуальных для пэўнага народа фрагментаў свету, яго маральна-этычныя правілы арганізацыі жыцця.

Аналіз фразеалагічных адзінак беларускай мовы дае магчымасць прачытання, інтэрпрэтацыі, тлумачэння ментальнасці і рэканструкцыі нацыянальнага вобраза свету, часткова адлюстраванага ў іх.

Канатацыйнае значэнне, фразеалагізмаў. Вызначэнне канатацыйнага кампанента ў складзе фразеалагічнага значэння асабліва важна для ўсведамлення не толькі ўтварэння фразеалагічнай адзінкі і яе адметнасці, але і для выкарыстання ў маўленчай практыцы. Справа ў тым, што фразеалагічныя адзінкі як «згорнытыя тэксты» прызваны да кадзіравання ведаў, да выражэння кожным народам свайго практычнага вопыту і духоўных здабыткаў, але толькі, па-першае, самага важнага ў жыцці; па-другое, да выражэння не толькі ведаў пра свет і сябе ў свеце, але і для перадачы той ацэнкі і выражэння характарыстыкі ўсяму таму, што адлюстравана і названа ў гэтых адзінках, ці ў іх адлюстроўваюцца здабыткі культуры. І роля фразеалагічных адзінак у гісторыі мовы, у жыцці кожнага народа – трансляцыя кожнаму новаму пакаленню носьбітаў мовы своеасабліва сфармуляваных правілаў, часцей праз антрыправілы, устаноўак, ці той культурнай інфармацыі, авалоданне якой і службыць авалоданню правіламі і нормамаі культуры свайго народа, спрыяе злучэнню пакаленняў у адзіны народ. І кожная фразеалагічная адзінка сваім вобразам, унутранай формай, той падтэкставай інфармацыяй, якая ляжыць у аснове вытокаў яе ўтварэння, выражае ацэнку, якая можа быць станоўчай ці адмоўнай пры колькаснай перавазе апошняй.

В. М. Тэлія піша: «Пад канатацыйнай увагуле намі разумеецца любы прагматычна арыентаваны кампанент плана зместу моўных сутнасцей (марфем, слоў, фразеалагізмаў і адрэзкаў тэксту), які дапаўняе дэнататыўны і граматычны іх змест на аснове звестак, суадносных з прагматычнымі фактарамі рознага роду: з асацыятыўна-фонавымі (эмпірычнымі, культурна-гістарычнымі, светапогляднымі і пад.) ведамі носьбітаў пэўнай мовы аб уласцівасцях ці праяўленнях абазначанай рэаліі ці сітуацыі, з рацыянальна-ацэначнымі ці эмацыянальна-ацэначнымі (эматыўнымі) адносінамі таго, хто гаворыць, да абазначанага, са стылістычнымі рэгістрамі, што характарызуюць умовы маўлення ці сферу моўнай дзейнасці, сацыяльныя адносіны паміж удзельнікамі маўлення, яе формы і г. д.» [Тэлія 1996: 197].

Фразеалагічныя адзінкі, што ў сваіх вобразах адлюстравалі, захавалі і данеслі да нашага часу ў нязменным выглядзе культурныя здабыткі свайго часу, даводзяць этычную і эстэтычную інфармацыю, якая вызначаецца як вяршыня агульнакультурнай мадальнасці ўспрымання пэўнага факта, абазначанага фразеалагічнай адзінкай, перадаецца ў вобразах фразеалагізмаў беларускай мовы як сродак давядзення яе да адрасата і па праву характарызуецца як «ядро» культурнай канатацыі (паводле В. М. Тэлія).

Пласты культуры ў фразеалогіі. У змесце фразеалагічных адзінак як знакаў мовы і знакаў культуры ўтрымліваюцца розныя пласты культуры, якія вызначаюцца ў часе «ад старажытных форм усведамлення свету чалавекам да сучасных» [Телия 2009: 776]. У адпаведнасці з часам і формай усведамлення свету, розных крыніц культурнага зместу можна гаварыць пра розныя пласты культуры, якія пакінулі след. Такімі пластамі культуры з'яўляюцца:

архетыпічны, ці найбольш старажытныя міфалагічныя формы ўсведамлення чалавекам свету, вызначаецца праз адлюстраванне старажытных уяўленняў пра свет і яго рэаліі, праз усведамленне архетыпічных процілегласцей «добра – дрэнна», «высока – нізка», «высокі – нізкі», «верх – ніз», «светлы – цёмны», «чорны – белы», «свой – чужы», «далёка – блізка», «частка – цэлае», «малы – вялікі» і інш. Аналіз фразеалагічных адзінак з кампанентам *вада* дазваляе адзначыць, што дамінантны сэнс утварэння значнай колькасці фразеалагічных адзінак з гэтым кампанентам звязаны з старажытнымі ўяўленнямі аб вадзе. Пры гэтым шматлікія пераасэнсаваныя спалучэнні слоў узыходзяць, абавязаны сваім узнікненнем як другасных адзінак мовы і адзінак «мовы» культуры старажытным формам усведамлення і асэнсавання свету, у прыватнасці, звязаных з вадой і ўяўленнямі чалавека аб ёй у далёкім мінулым;

міфалагічны пласт культуры выяўляецца ў цэлым шэрагу фразеалагічных адзінак, утвораных на базе зместу міфаў і легендаў розных народаў, як своеасаблівыя выразы для ўсведамлення і засваення такім чынам сфармуляваных нормаў этыкі і эстэтыкі, агульных для людзей пэўнай краіны ці цэлага свету;

біблейскі пласт культуры шырока прадстаўлены ў фразеалогіі, што выяўляецца праз адбор гатовых выказаў з біблейскіх тэкстаў як ужо фразеалагізаваных альбо ў выніку іх пераасэнсавання ці інтэрпрэтацыі тэкстаў Евангелля і яго асобных эпизодаў, як, напрыклад, *абяцаная зямля; ад Адама; арэдавы вякі; выпіць горкую чашу да дна; егіпецкая кара; запець лазара; каінава пяхаць; манна нябесная; несці свой крыж; соль зямлі; Фама няверны; юдаў пацалунак; як іерыхонская труба* і інш.;

фальклорны пласт культуры вызначаецца дзякуючы створаным фразеалагічным адзінкам, іх вобразам, унутранай форме, што раскрываюць і даводзяць пра мінулыя вераванні беларусаў, прынятыя прымхі, павер'і і пад. Напрыклад, фразеалагізмы з кампанентам *вада* сваім утварэннем абавязана самым розным рытуалам, павер'ям беларусаў, што звязаны з вадой, напрыклад, выкарыстанне яе ў час пачатку і канца вялікіх дзён (Чысты чацвер і Купалле), у знахарскай практыцы. Лічылася, што без вады немагчымы пераход на той свет, таму пакойніка прынята абавязкова мыць як пасля смерці, так і пры вяртанні ў гэты свет, свет жывых, таму нованароджанае дзіця абавязкова мыюць на дзвяты дзень і хрысцяць у царкве на саракавы дзень народзін [МБ 2014: 54].

Метафарычны вобраз фразеалагічнай адзінкі *выводзіць на чыстую ваду* даводзіць, што ашуканства, падман, махлярства, нагавор ці розныя

непрыстойныя і заганныя дзеянні чалавека можна выявіць, для чаго трэба вывесці на чыстую ваду, ці тую ваду, якая падкажа, выявіць брудныя справы, думкі, намеры. Фразеалагічная адзінка суадносіцца з антропна-дзеясным кодам культуры праз кампанент *вывесці*, з прасторавым і прыродна-ландшафтным – праз спалучэнне *на чыстую /халодную ваду* і перадае стэрэатыпнае ўяўленне аб неабходнасці выкрыцця махінатараў і ашуканцаў, людзей брудных дзеянняў і нядобрых учынкаў.

Аналіз фразеалагічных адзінак з кампанентам *вада* дазваляе адзначыць, што дамінантны сэнс утварэння найбольшай колькасці фразеалагічных адзінак з гэтым кампанентам звязаны з старажытнымі ўяўленнямі аб вадзе на аснове свабодных словазлучэнняў, як правіла, і ў заўважнай колькасці са структурай параўнальнага звароту. Але пры гэтым шматлікія пераасэнсаваныя спалучэнні слоў узыходзяць, абавязаны сваім узнікненнем як другасных адзінак мовы і адзінак «мовы» культуры старажытным формам усведамлення і асэнсавання свету, у прыватнасці, звязаных з вадой і ўяўленнямі, вераваннямі, прымхамі чалавека аб ёй у далёкім мінулым;

гістарычны пласт культуры адлюстраваны і выяўляецца ў многіх фразеалагічных адзінках, выток утварэння якіх абавязаны тым гістарычным звесткам з жыцця нашага ці іншых народаў у розныя часы іх існавання. Выбар найменняў гістарычных падзей, пэўных гістарычных фактаў, як і іншых зыходных, базавых, ці матывацыйных, сродкаў для ўтварэння фразеалагічных адзінак абавязаны неабходнасці вобразнага, запамінальнага і дакладнага адлюстравання пэўнага правіла (часцей праз антыправіла), устаноўкі, нормы паводзін, прынятых этычных нормаў праз усведамленне і вобразнае бачанне важных гістарычных падзей, гістарычных асоб і пад. У выніку ў складзе ідыёмаў адзначаюцца пэўныя ўласныя імёны рэальных людзей, падзей, мясцовасці, напрыклад, антрапонімы (*пад Катоўскага* (стрыгчы, стрыгчыся, падстрыгчы) – ‘дагала, зусім, поўнасьцю’; *шапка Манамаха* – 1) ‘галаўны ўбор як сімвал царскай улады’; 2) ‘адзінае, паўнаўладнае кіраўніцтва дзяржавай’ і інш.), тапонімы (*адкрываць Амерыку* – 1) ‘знаходзіць, выяўляць што-небудзь зусім новае, невядомае’; 2) ‘гаварыць, аб’яўляць пра даўно ўсім вядомае’; *кануць у лету* – ‘быць забытым, назаўсёды знікнуць’; *прапасці як швед пад Палтавай* – ‘зусім, канчаткова’) ці вытворныя ад іх лексем-кампаненты (*адгароджвацца кітайскай сцяной* – ‘вельмі моцна, наглуха адасабляцца, адмяжоўвацца ад каго-ці чаго-небудзь’; *мамаева набоішча* – ‘вялікая сварка, бойка’; у *Магілёўскую губерню трапіць, папасці, збірацца* і пад.) – ‘у замагільны свет, супрацьпастаўлены зямному жыццю’) і інш.;

літаратурна-публіцыстычны пласт культуры выяўляецца ў фразеалагічных адзінках, што абавязаны сваім утварэннем ці, дакладней, такім сваім вытокам, як творы розных жанраў, разнастайных аўтараў з розных краін, літаратуры, якая сама па сабе складае пласт культуры кожнага народа і народаў свету. І гэты ўтвораны на базе непасрэдных выразаў з пэўных твораў у выніку пераасэнсавання фразеалагічнага адзінкі тыпу *браты*

нашы меншыя – ‘звяры (свойскія ці прыручаныя чалавекам)’; *вайна з ветракамі* – ‘дарэмная трата сіл, здольнасцей у барацьбе з уяўнай небяспекай ці несапраўднымі цяжкасцямі’; *людзьмі звацца* – ‘быць свабоднымі, шчаслівымі, займаць у жыцці належнае чалавеку месца’; *свінтус грандыёзус* – ‘ганебны, няўдзячны чалавек, нахабнік’; *унтэр прышыбееў* – ‘самачынны ахоўнік парадку, душыцель свабоды’; *хварэць на пана* – 1) ‘доўга спаць, вылежвацца’ і 2) ‘весці сябе высакамерна, фанабэрыста, выяўляючы нечаканыя звычаі, імкненне да раскошы і пад.’; *як дзядзька ў Вільні* – ‘збянтэжана, непрывычна, ніякавата (адчуваць сябе, паводзіць сябе і пад.)’; *як шчыгрынавая скура* – ‘прыкметна, адчувальна (скарачацца, звужацца, меншыць і пад.)’ і інш.

Такім чынам, вобразы ідыёмаў даюць ход развіцця іх культурнай інтэрпрэтацыі і дазваляюць устанавіць культурную канатацыю, тым самым выяўляючы іх двайную суаднесенасць з культурай: самі фразеалагізмы як адзінкі мовы – гэта ўжо мова культуры, «паколькі «літаральнае» яе прачытанне суадносіць вобраз са стэрэатыпным, эталонным ці сімвальна значным для беларускай лінгвакультурнай грамадскасці светабачаннем, у якім адлюстравалася якая-небудзь уласцівасць, выпадак, з’ява ці сітуацыя – з аднаго боку, а з другога – гэты вобраз, які ўсведамляецца і інтэрпрэтуецца носьбітамі дадзенай мовы ў адпаведнасці з іх культурнай кампетэнцыяй [Телия 1996: 251].

Тэма 6. Лінгвакультурны код як сістэма сімвалаў. Ідыёмы-сімвалы, эталоны, стэрэатыпы

Пытанні для абмеркавання

1. Код культуры як сістэма знакаў як носьбітаў культурных сэнсаў.
2. Лінгвакультурны код як сістэма сімвалаў.
3. Тыпы кодаў (антропны, артэфактны, архітэктурны, гастронамічны, касцюмна-рэчавы, колеравы, лікавы, прасторавы, прыродна-ландшафтны, рэлігійна-духоўны ці рэлігійна-рэчавы, саматычны, часавы і інш.). Фразеалагізмы-сімвалы.эталоны, стэрэатыпы.

Код культуры як сістэма знакаў як носьбітаў культурных сэнсаў. Створаныя культурнай дзейнасцю чалавека каштоўнасці фіксуюцца ў мове. Фразеалагізмы, можна разглядаць як адзін са сродкаў выражэння і фіксацыі культурнага сэнсу. І калі культура можа разглядацца як сістэма знакаў і сэнсаў, то культурны код – сістэма знакаў матэрыяльнага і духоўнага свету, якія сталі носьбітамі культурных сэнсаў; у працэсе асваення чалавекам свету яны ўвабралі ў сябе культурныя сэнсы, якія «прачытваюцца» ў гэтых знаках [Гудков, Ковшова 2007: 9]. І фразеалагічныя адзінкі выступаюць такімі культурнымі знакамі, якія трэба «прачытваць». Іншымі словамі, культуралагічны каментарый фразеалагізмаў, паводле распрацаванай В. М. Тэлія і яе паслядоўнікамі метадыкі, выяўляе суаднесенасць вобраза фразеалагізма са старажытнымі пластамі культуры, сярод якіх архетыпічныя супрацьпастаўленні, міфалагічныя ўяўленні пра арганізацыю свету, міфы і легенды, біблейскія тэксты, рытуалы і павер'і; суаднесенасць вобраза фразеалагізма з фальклорна-літаратурнымі крыніцамі; суаднесенасць вобраза фразеалагізма ці яго асобных кампанентаў з кодамі культуры; суаднесенасць вобраза фразеалагізма з відамі тропай; суаднесенасць вобраза фразеалагізма ці яго асобных кампанентаў з «мовай» культуры, ці вызначэнне той ролі, якую выконвае вобраз фразеалагізма як знак мовы культуры [Тэлія 2009: 772].

Культурныя коды фарміруюць пэўныя фрагменты карціны свету, якія аб'ядноўваюць уяўленні чалавека аб надзеленых культурнымі сэнсамі рэаліях, што адносяцца да аднаго тыпу феноменаў. І мова з гэтага пункту гледжання выступае як спецыфічная прыкмета этнасу, як адзін з элементаў, што арганізуюць яго, выступаюць у пэўным аб'ёме нацыянальна-культурнай інфармацыяй, ці тых ведаў пра свет, якія пэўны народ набыў і зафіксаваў у значэннях моўных адзінак нацыянальных ідыёмаў (В. М. Тэлія).

Культурныя коды непасрэдна звязаны з карцінай свету, якая і задаецца кодамі, і з культурнымі мадэлямі метафар як уласцівасцю мыслення чалавека, які жыве ў пэўным прыродным і сацыяльным асяроддзі, пераносіць на фізічны свет і свой унутраны свет і яго аб'екты, антрапаморфныя, біяморфныя і прадметныя характарыстыкі. Вобразы, якія стаяць за словамі, што абазначаюць адну і тую ж рэалію ў розных мовах, нярэдка розныя. Прычыны выкарыстання і замацавання ў розных лінгвакультурах адрозных асацыяцый і прыкмет варта шукаць «у спецыфіцы традыцыйных уяўленняў і

светаўспрымання носьбітаў лінгвакультур» [Комарова 2015: 25]. Таму інтэрпрэтацыя вобразнай асновы фразеалагізмаў, пошук асноў для ўзнікнення метафар у выглядзе суадносін рэальных уласцівасцей і прыкмет, якія прыпісваюцца абраным рэаліям, дазваляе выявіць як універсальныя, так і нацыянальна-спецыфічныя асаблівасці моўнай карціны свету таго ці іншага моўнага калектыву пры параўнанні і супастаўленні з іншым ці іншымі моўнымі калектывамі. А ў аснове культурных кодаў ляжыць міфалагічны сімвалізм, сутнасць якога заключаецца ў пераносе вобразаў канкрэтных прадметаў на абстрактныя з'явы, і ў кожнай культуры выяўляюцца свае сувязі, свае асацыяцыі.

Пад кодам культуры, паводле В. У. Красных, разумеецца «сукупнасць ментафактаў, што фарміруе пэўны фрагмент карціны свету, якія звязаны з надзеленымі культурнымі сэнсамі феноменамі і якія адносяцца да аднаго тыпу і /ці да адной сферы быцця. Імёны апошніх нясуць у дадатак да асноўных значэнняў, якія адлюстроўваюць уласцівасці названых феноменаў, функцыянальна значныя для культуры сэнсы» [Красных 2002: 172]. Напрыклад, фразеалагічныя адзінкі беларускай мовы, у складзе якіх адзначаюцца найменні ежы ці пітва і/ці якія адлюстроўваюць гастронамічную сферу быцця беларусаў, складаюць функцыянальна значную культурную інфармацыю пра гэты феномен жыцця нашага народа. Адпаведна фразеалагічныя адзінкі, што вызначаюць гастронамічны код культуры іншых моўных калектываў, народаў, будуць адлюстроўваць, захоўваць і трансліраваць адметны ад нашага гастронамічны код культуры з уласцівымі пэўнаму народу ўяўленнямі пра ежу тыя культурныя каштоўнасці, што выпрацаваны гэтым народам з прычыны адметных умоў існавання, спецыфічных традыцыйных уяўленняў пра ежу, яе віды, выкарыстанне, прыгатаванне і пад.

Такім чынам, *лінгвакультурны код – гэта сістэма сімвалаў, якія аб'яднаны тэматычнай агульнасцю, акумулююць і трансліююць культурна значную інфармацыю, гэта вынік экспансіі культурнага кода ў мову.*

Коды культуры займаюць цэнтральнае месца ў нацыянальнай карціне свету, і такімі з'яўляюцца:

Саматычны, ці цялесны, код культуры займае цэнтральнае месца сярод усіх, паколькі пазнанне чалавекам свету пачынаецца з пазнання сябе, і праз усведамленне сябе чалавек прыйшоў да апісання свету, экстрапалюючы свае веды пра сябе самога на навакольную рэчаіснасць (што і аказалася зафіксаваным у саматычным кодзе культуры).

Саматычны код культуры разумеецца як сукупнасць найменняў цела чалавека, частак яго (параўн. грэч. *soma*, родны склон *somatos* – цела), якія нясуць у дадатак да сваіх прыродных уласцівасцей функцыянальна значныя для культуры сэнсы, што і надаюць гэтым найменням ролю знакаў мовы культуры. Напрыклад, у фразеалагізмах *брацца за жываты; браць да сэрца; востры на язык; вушы вянуць; да мозгу касцей; з вока на вока; з вуснаў у вусны; з калена не выламіш; капаць на мазгі; кроў у жылах стыне; не браць у*

рот; пад пятой; наклаўшы руку на сэрца; ручацца галавой і многіх іншых адзначаюцца кампаненты-саматызмы, якія паслужылі асновай утварэння вобразаў гэтых адзінак, што не толькі служаць найменнем пэўных, як правіла, абстрактных паняццяў, але, што найбольш важна, для фіксацыі, адлюстравання і перадачы культурнай інфармацыі народа, выражэння ацэнкі таму ці іншаму факту ў яго абагуленым успрыманні і канкрэтным прымяненні.

Зааморфны код культуры прадстаўлены другой колькаснай групай фразеалагізмаў паводле тэматычнай аднастайнасці заонімных кампанентаў, дзе лексем-кампаненты абазначаюць розных жывёл, птушак, рыб, насякомых і іншых жывых істот. Гэта мае сваё тлумачэнне, паколькі чалавек жыве ў акружэнні жывёльнага свету, назірае за ім, судакранаецца з ім.

Зааморфны код культуры разумеецца як «сукупнасць абумоўленых культурай стэрэатыпных уяўленняў пра ўласцівасці, характарыстыкі ці адметнасці паводзін жывёл, якія выступаюць як крыніца асэнсавання чалавекам свету і нясуць у дадатак да сваіх прыродных уласцівасцей функцыянальна значныя для культуры сэнсы» [Красных 2002: 296]. Зааморфны код выяўляецца ў фразеалогіі праз кампаненты-заонімы і найменні, звязаныя з імі (напрыклад: *абразаць крылы; адкідваць хвост; віць <сваё, сабе> гняздо; воўк дарогу перабег; гаварыць, пагаварыць як гусь з парасём; глядзець, уставіцца як баран на новыя вароты; да другіх пеўняў; з камароў /камарыны нос; ліслівае цяля; кот з сабакам; мокрая курыца; мышыны жарэбчык; мядзведзь / слон на вуха наступіў; не кот наплакаў; прыйдзе коза да воза; рабіць з камара каня; сукін сын; як на сто коней сеў і інш.), якія ўтрымліваюць багаты лінгвакультуралагічны матэрыял, што складае частку нацыянальнай моўнай свядомасці, выяўляе самабытныя рысы культуры беларускага народа.*

Раслінны, ці фларыстычны, код культуры складаецца з сукупнасці абумоўленых культурай стэрэатыпных уяўленняў пра расліны, іх уласцівасці, характарыстыкі ці адметнасці раслін, якія нясуць у дадатак да сваіх прыродных уласцівасцей функцыянальна значныя для культуры сэнсы. Сярод кампанентаў-лексем расліннага кода культуры выяўляюцца найменні дрэў і іх частак, гародніны, садавіны, пладоў, ягад, працэсаў, прыкмет і ўласцівасцей (*аднаго поля ягада; асіна плача; вушы вянуць; зжыўшы лета ды ў маліны; як / бы гарох пры дарозе* і інш.), што акружаюць жыццё беларуса і набылі новы сэнс, выяўляючы адметны светапогляд народа.

Колеравы код культуры – гэта сукупнасць найменняў колеру, іх адценняў, якія, акрамя сваіх прамых функцый – наймення, набылі культурны сэнс, нясуць дадатковыя значэнні, выступаюць знакамі культуры. Колеравы код культуры ў беларускай фразеалогіі прадстаўлены абмежаванай колькасцю найменняў – белы, блакітны, зялёны, жоўты, паласаты, ружовы, сіні, чорны, чырвоны, шэры (*белая варона; блакітная кроў; жаўтаротае птушаня; зялёнае поле* і інш).

Артэфактна-рэчавы код культуры выяўляецца ў фразеалагічных адзінках праз суаднесенасць з кампанентам-найменнем розных рэчаў, створаных чалавекам, асабліва бытавога характару і прызначэння, у якіх закадзіраваны культурны сэнс і якія выступаюць найменнямі сімвалаў ці з'яўляюцца словамі-сімваламі (*ломанага гроша не варты; мех і кайстру нагаварыць* ; *заварочваць аглоблі; насіць ваду рэшатам; порах сыплецца; у футарале* і інш.). І ўжо толькі праз выбар кампанентаў-найменняў рэчаў, а яшчэ больш праз метафарычныя вобразы, пакладзеныя ў аснову ўтварэння другасных адзінак як своеасаблівы погляд, як сваё бачанне свету лінгвасупольнасць беларусаў выражае сваю нацыянальную адметнасць, што асабліва выразна выяўляецца пры параўнанні і супастаўленні з адборам найменняў рэчаў як кампанентаў і асновы стварэння вобразаў фразеалагізмаў у іншых мовах.

Касцюмна-рэчавы код культуры ўключае ў сябе ўсё, што адносіцца да адзення, галаўных убораў чалавека і, несумненна, яго абутку, паколькі касцюм як базавае паняцце этнаграфіі, культуралогіі, гісторыі, мастацтвазнаўства не можа быць поўна прадстаўленым толькі праз адзенне чалавека і яго галаўны ўбор, і ўвасабляе ў сабе тыя ці іншыя сэнсы з каштоўнасным і сімвалічным зместам. Гэта, напрыклад, фразеалагізмы *абуваць у лаці; без штаноў застацца; два боты пара; закасаўшы рукавы працаваць, брацца за справу; заліваць за каўнер / за гальштук; заткнуць за пояс; пад ботам; трымацца за спадніцу; шапка валіцца* і інш.

Рэлігійны, ці рэлігійна-духоўны, і рэлігійна-рэчавы коды культуры складае сукупнасць найменняў вышэйшых духоўных асоб, рэлігійных паняццяў, прадметаў рэлігійнага прызначэння, вытворных ад іх адзінак, якія набылі дадатковыя культурныя сэнсы, сталі словамі-сімваламі і асновай складання метафарычных вобразаў пры ўтварэнні фразеалагічных адзінак (*адзін Бог <святые> ведае; аднаму Алаху вядома; бы / як чорт крыжа –; дыхаць на ладан; озяцей не хрысціць; пускаць свечкай да Бога – паліць,*

Прыродны, ці прыродна-ландшафтны, код культуры разумеецца як сукупнасць найменняў з'яў прыроды, аб'ектаў ці элементаў ландшафту, іх частак, элементаў, што набылі ролю знакаў «мовы» культуры, надзелены пэўнай сімволікай, уваходзяць у інфармацыйнае поле лінгвакультуралагічных паняццяў беларусаў (*абсыпаць золатам; грысці граніт навукі; камень за пазухай; нарадзіцца пад шчаслівай зоркай; неба ў алмазах убачыць, пабачыць; на гары хадзіць і сонца не бачыць* і інш.).

Прасторавы код культуры з'яўляецца адным з універсальных. На матэрыяле беларускай фразеалогіі прасторавы код выяўляецца праз сукупнасць імён, што абазначаюць члянэнне прасторы (абмежаванай ці неабмежаванай) і адносіны чалавека да прасторавых параметраў і інш., што валодаюць дадатковымі культурнымі сэнсамі (*бачыць на тры сажні / метры пад зямлёй / у зямлю; вісець паміж / між небам і зямлёй; выбівацца на <сваю> дарогу; за светам; за трыдзевяць зямель; з / са дна марскога і з / са дна мора; лаві вецер у полі; як неба ад зямлі адрознівацца* і інш.).

Архітэктурна-будаўнічы код культуры ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў прадстаўлены значнай колькасцю ідыём, а выразнікам суаднесенасці гэтых адзінак з архітэктурна-будаўнічым кодам культуры выступаюць словы-найменні розных збудаванняў, іх частак, якія вызначаюцца дадатковым, акрамя свайго прамога прызначэння, культурным сэнсам (абіваць парогі; адмыкаць адамкнёныя дзверы; вароты пірагамі / пірагом падпёрты; глядзець са свайёй званіцы; наветраныя замкі; пусты млын; сцяна ў сцяну жыць (пражываць) і пад.; як у антэцы і інш.).

У складзе фразеалагізмаў архітэктурна-будаўнічага кода культуры беларусаў выяўляюцца кампаненты-найменні збудаванняў (антэка, вежа, вятрак, дом, замак, званіца, кантора, канцелярыя, лавачка / крамка, манастыр, млын, палац, стайня / канюшня, хата, хлеў), частак будынкаў, якімі з усёй колькасці абраны акно, вугал / кут, дах / страха, дзверы, парог, сцяна як адзінкі архітэктурна-будаўнічага кода, што служаць для асэнсавання чалавекам свету і выступаюць у ролі знакаў «мовы» культуры.

Антропны, ці антропна-дзеясны, код культуры ў фразеалагізмах выяўляецца праз кампаненты, што не толькі называюць асобу чалавека, яго дзеянні і ўсё, што так ці інакш звязана з ім, але і вызначаюцца дадатковымі сэнсамі культуры (вастрыць зброю; вісець на тэлефоне; выбіваць з сядла; кідаць пальчатку і многія іншыя суадносяцца з антропным ці, дакладней, антропна-дзеясным кодам культуры праз дзеяслоўныя кампаненты, што ўказваюць на чалавека як выканаўцу названых дзеянняў). А фразеалагізмы Андрэй Кузьме родны Хведар; ваш брат; іхняя сястра; кум каралю <і сват міністру>; у касцюме Адама і многія іншыя суадносяцца з антропным кодам культуры праз кампаненты-найменні роднасных і сваяцкіх адносін, уласнае імя чалавека ці вытворны ад яго кампанент-дэрыват.

Лікавы, ці колькасны, код культуры складае сукупнасць слоў, якія з'яўляюцца найменнямі ліку, колькасці, вымярэння, лічбамі, што надзелены дадатковымі сэнсамі культуры і абраны як кампаненты і аснова пры складанні вобразаў фразеалагічных адзінак (быць, адчуваць сябе на сёмым; з усіх чатырох; праз пятае ў дзясятае; уставіць свае тры грошы і інш.).

Лікавы код культуры праз кампаненты-лічбы прадстаўлены абмежавана, паколькі лічбаў няшмат, але дапоўнены іншымі кампанентамі, што пераюць колькасныя дадзеныя. Усе кампаненты, што суадносяць ідыёмы з лікавым кодам культуры, характарызуюцца сваімі вытокамі з архетыпічнымі супрацьпастаўленнямі «многа – мала», «першы – апошні», «вялікі – малы» і наяўнасцю культурнай інфармацыі, якая бярэ пачатак з глыбокай старажытнасці.

Часавы код культуры, як і прасторавы, адносіцца да ўніверсальных, зыходзячы з універсальнасці катэгорыі часу, паколькі час, як і прастора, з'яўляецца важнейшым складнікам жыцця чалавека. Часавы код культуры беларусаў прадстаўлены ў складзе фразеалагізмаў найменнямі адзінак часу, якія надзелены дадатковымі сэнсамі культуры і абраны як кампаненты і аснова пры складанні вобразаў другасных адзінак мовы (абы дзень адбыць;

без пяці мінут; да пары да часу; да скону дзён; з году ў год; зімой і летам адным цветом; людзі ноч разбяручь / расхопяць; ні днём ні ноччу і інш.).

У фразеалагізмах, суадносных з часавым кодам культуры, прасочваюцца розныя апазіцыі, сярод якіх выдзяляюцца, напрыклад:

«пачатак» (з азоў; ад печкі; закладваць асновы; з нуля; з першых крокаў; на першы выпадак; першым дзелам; у першую галаву) – «канец» (заклучны акорд; і дуды вобземлю; на закуску; пад заслону; сонца зайшло);

«хутка» (адна нага тут, а другая там; без аглядкі; з першага погляду; не па днях, а па гадзінах; як апараны кінем; як на агні гарыць, як на дражджах) – «павольна» (нага за нагу; цягнуць рызіну; цягнуць ката за хвост; як мокрае гарыць; як назаўтра трэба; як чарапахы);

«кароткачасова» (адным вокам; на капельку; краем вока) – «працягла» (да новых венікаў; без канца; круціцца, выкручвацца як угон на <гарачай> патэльні; ад званка да званка);

«бесперапынна, пастаянна» (ую дарогу; знай сабе, адным швом) – «нерэгулярна» (ад выпадку да выпадку; не-не ды <і>; не-не ды; тыя разы; сяды-тады; то тады то сяды) і інш.

Заўважна, што ідыёмы выражаюць рэальны і ірэальны час. Пры гэтым першыя валодаюць празрыстай унутранай формай, як, напрыклад: без пяці мінут; з мінуты на мінуту; на адну мінуту / мінутку; на адну хвіліну / хвілінку і інш. А ідыёмы, што выражаюць ірэальны час (напрыклад: калі / як рак <на гары> свісне; на грэчаскія календы, на святое ніколі; на святыя нігды; пасля дожджыку ў чацвер), вызначаюцца незвычайнай формай, якая патрабуе расшыфроўкі, часцей за ўсё яны пабудаваны на алагізме, з'яўляюцца больш вобразнымі, эмацыянальнымі, экспрэсіўнымі і ацэначнымі.

Гастронамічны код культуры складае сукупнасць найменняў ежы, прадуктаў харчавання, іх прыгатавання, якасцей, адносінаў чалавека да падрыхтоўкі, смакавых уласцівасцей ежы і інш., што надзелены дадатковымі сэнсамі культуры і абраны як кампаненты і аснова пры складанні вобразаў ідыёмаў (адрэзаная скіба / скібка, луста; адрэзаны кавалак / акраец; дарма / дарэмна есці хлеб; жыць часам з квасам, а парою з вадою; каша ў галаве; як сыр у масле купацца / качацца / плаваць і інш.).

Як можна было заўважыць, фразеалагічныя адзінкі ў многіх выпадках выяўляюць **суаднесенасць з рознымі кодамі культуры**. Так, фразеалагічная кампаратыўная адзінка як /што гарох аб сцяну /сценку – «нічога не дзейнічае на каго-небудзь» выкарыстоўваецца для выражэння неадабрэння і адмоўнай ацэнкі ўздзеяння з боку аднаго чалавека на другога, ці тых вынікаў і намаганняў уздзеяння, якія параўноўваюцца з вынікам удару гарошын аб сцяну, на якой ад іх не застаецца і знаку. Тут фразеалагізм, акрамя архітэктурна-домабудаўнічага кода культуры, што выяўляецца праз кампанент *сценка*, суадносіцца з прасторавым праз кампанент *аб* і раслінным праз кампанент *гарох*, выбар якога, несумненна, звязаны з малымі памерамі гарохавага зерня ў параўнанні і супастаўленні з памерамі, а галоўнае з уяўленнем пра моц сцяны. Фразеалагізм як /што гарох аб сцяну /сценку

набывае ролю стэрэатыпнага ўяўлення пра непрыманне, нерэагаванне на ўздзеянне, жаданне паўплываць на каго-небудзь.

Словы-сімвалы і ідыёмы-сімвалы, эталоны, стэрэатыпы. Ідыёмы, як вядома, складаюцца з слоў, але яны з'яўляюцца другаснымі паводле свайго ўтварэння, бо ўтвараюцца з рознага тыпу сінтаксічных канструкцый, якія ўласцівы мове і дзякуючы якім яны набываюць сваё гука-літарнае афармленне. Гэта могуць быць словазлучэнні, словаспалучэнні і нават сказы, нярэдка словы, якія далучаюць да сябе іншыя, утвараючы новыя адзінкі, але толькі ў выніку пераасэнсавання абраных сінтаксічных канструкцый ці ў выніку «разгортвання слова ў фразеалагізм» (В. М. Макіенка).

Пераасэнсаванне азначае зрух значэння, а не яго звужэнне ці пашырэнне. Асноўнымі параметрамі пераасэнсавання з'яўляюцца поўнае ці частковае пераўтварэнне, узнікненне другаснай намінацыі. Тэхніка пераасэнсавання заключаецца ў тым, што старая форма выкарыстоўваецца для другаснага наймення шляхам пераносу назвы і семантычнай інфармацыі з дэнататаў прататапаў фразеалагічнай адзінкі на дэнататы новай адзінкі.

Пры ўтварэнні фразеалагічнай адзінкі назіраецца выбар гукавой абалонкі для матэрыялізацыі новай ідэі, адбор зыходнага, базавага матэрыялу, найперш слова, якое ляжа ў аснову створанага вобраза фразеалагічнай адзінкі, што «становіцца тым своеасаблівым правадніком культуры, дзякуючы якому ажыццяўляецца ўзаемапранікненне дзвюх семіятычных сістэм – культуры і мовы» [Ковшова 2015: 280]. Выбар слоў і выказаў абумоўлены рознымі прычынамі, напрыклад, асацыятыўнымі сувязямі, гукавой суаднесенасцю і інш. Але выключная роля ва ўтварэнні фразеалагізмаў, у стварэнні іх вобразаў належыць адбору тых слоў, якія з'яўляюцца найменнямі ключавых сімвалаў у моўнай карціне свету. Напрыклад, агульнавядома, што слова *сэрца* выступае найменнем сімвала цэнтра эмоцый і пачуццяў, *крыж* – сімвалам ахвяры Хрыста, цяжкай долі, *галава* – сімвалам розуму, *рука* – сімвалам працы, улады, сілы, *месяц* – сімвалам ночы, а таму яны шырока скарыстаны пры ўтварэнні фразеалагічных адзінак. А выбар найменняў колеру пры ўтварэнні фразеалагізмаў абавязана іх сімволіцы. Так, ідыёма *блакітная кроў* выкарыстоўваецца для наймення чалавека дваранскага паходжання як абазначэння «высокага» яго паходжання, што звязана з выкарыстаннем кампанента-наймення колеру *блакітны* з культурна замацаванай за ім інфармацыяй і «колеравай» характарыстыкай. Кампанент колеравага коду культуры *блакітны* выклікае ў носьбіта мовы асацыяцыі з колерам неба, з небам як месцам знаходжання багоў, што ўваскрашае, акрамя архетыпічных супрацьпастаўленняў «свой – чужы», «добры – дрэнны», яшчэ адзін архетып – «верх – ніз». У сувязі з гэтым актуалізуецца ўяўленне пра няроўнасць людзей, пра супрацьпастаўленне іх паводле паходжання. Але менавіта такі вобраз ідыёмы «абуджае» ў памяці носьбіта мовы зыходныя сэнсы, што адносяцца да далёкага мінулага культуры, да сэнсу архетыпу, які, паводле заўвагі К. Юнга, «не быў і ніколі не будзе свядомым. Ён быў і застаецца

прадметам інтэрпрэтацыі, пры гэтым усякая інтэрпрэтацыя, якая якім-небудзь чынам набліжалася да скрытага сэнсу (ці, з пункту гледжання навуковага інтэлекту, да абсурду, што тое ж самае), заўсёды, з самага пачатку, прэтэндавала не толькі на абсалютную праўдзівасць і сапраўднасць, але таксама патрабавала пакорнага падпарадкавання, павагі і рэлігійнай вернасці. Архетыпы заўсёды былі і па-ранейшаму застаюцца жывымі псіхічнымі сіламі, якія патрабуюць, каб іх успрымалі ўсур'ез і якія дзіўным чынам сцвярджаюць сваю сілу» [Юнг 1996: 92].

Чырвоны колер сімвалізуе жыццё, агрэсію, небяспеку, накал эмоцый, каханне, з'яўляецца колерам жыццёвай сілы, фізічнага здароўя і маладосці. Менавіта гэта было асновай выбару прыметніка чырвоны як кампанента і першаасновы пры стварэнні, напрыклад, ідыёмаў *абкласці чырвонымі сцяжкамі* – 'стварыць крайне неспрыяльныя ўмовы для чыёй-небудзь жыццядзейнасці', што сімвалізуе небяспеку (параўн. чырвоны колер святлафора, агню і інш.), *чырвонай ніткай праходзіць (прайсці), пралягаць* і пад. 'вельмі выразна, ярка' – скразную, асноўную думку ці меркаванне ў творы, выказванні і інш. А вось ідыёма *чырвоны памешчык* – 'старшыня калгаса як гаспадар з неабмежаванай уладай' кожным са сваіх кампанентаў асацыятыўна звязваецца з розным часам, перыядам гісторыі: *чырвоны* апелюе да рэвалюцыйнай дзейнасці, звязаны з перыядам рэвалюцыі 1917 г., з савецкай дзяржавай, сацыялістычным ладам, а кампанент *памешчык* – з дарэвалюцыйным часам, калі памешчыкі, дваране, паны як землеўладальнікі мелі бязмежную ўладу над бяспраўнымі сялянамі. У выніку ў вобразе фразеалагічнай адзінкі да памешчыка прыпадабняецца чалавек, які з'яўляецца старшынёй калгаса і ўлада якога бязмежная.

Напрыклад, лыжка сімвалізуе малую колькасць, дробязь (*лыжка дзёгцю <у бочы мёду>* – 'нязначная, але непрыемная дробязь, якая псуе што-небудзь добрае'; у *лыжцы вады ўтаніць* – 'прычыніць вялікую непрыемнасць з-за дробязі'), нож выступае найменнем сімвалу зброі, смерці, пагрозы, подласці, здрадніцтва (*быць на нажах* – 'у рэзка варожых адносінах'; *нож востры* – 'што-небудзь непрыемнае, нясцерпнае, пакутлівае'; *нож у спіну* – 'подлы ўчынак, здрадніцкія паводзіны да каго-небудзь'; *прыставаць (прыстаць) з нажом да горла* – 'вельмі рашуча і неадступна'; *усадыць нож у спіну* – 'учыніць подласць, здраду ў адносінах да каго-небудзь'), торба – беднасць, разарэнняе (*да торбы давесці, дайсці* – 'да поўнага разарэння, да выключнай беднасці'; *пускаць з торбай <на свеце>* – 'даводзіць да беднасці, да жабрацтва; разараць') і інш. Як вынік створаныя вобразы фразеалагізмаў выступаюць адзінкамі для засваення маральна-этычных прынцыпаў, праходзяць культурную інтэрпрэтацыю ў прадметна-рэчавым кодзе культуры, знакі якога ўтрымліваюць і даносяць розныя сэнсы, а фразеалагізмы з гэтым кампанентам набываюць функцыі эталонаў, стэрэатыпаў і сімвалаў.

ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Тэматыка практычных заняткаў

- 1 Фразеалагізмы як адметныя адзінкі мовы: прыкметы і ўласцівасці.
 1. Фразеалагізмы як адметныя адзінкі мовы: структура, кампаненты, семантыка.
 2. Фразеалагізмы як адметныя адзінкі мовы: структура, кампаненты, семантыка.
 3. Утварэнне, крыніцы і вытокі, функцыі фразеалагізмаў.
 5. Утварэнне, крыніцы і вытокі, функцыі фразеалагізмаў.
 6. Метады і прыёмы вывучэння фразеалагізмаў.
 7. Метады і прыёмы вывучэння фразеалагізмаў: лінгвакультуралагічны аналіз.
 8. Культурныя інфармацыя фразеалагізмаў.
 9. Культурныя інфармацыя фразеалагізмаў.
 10. Лінгвакультурны код як сістэма сімвалаў.
 11. Ідыёмы-сімвалы, эталоны, стэрэатыпы.

Пытанні і матэрыялы для праверачных і амастойных работ

I. Матэрыял да кантрольнай работы па тэме “Фразеалагізмы як адметныя адзінкі мовы”

1. Абзначце лічбай 1 ФА, суадносныя з назоўнікам, 2 – з прыметнікам, 3 – з прыслоўем, 4 – з дзеясловам, 5 – з выклічнікам і лічбай 6 – несуадносныя з часцінай мовы.

Абое рабое; авохці мне; ад званка да званка; адлежваць бакі; адным вокам; альма-матар; божа збаў; брахаць на ваду; вады не замуціць; галава і два вухі; гарматнае мяса; даваць задні ход; заткнуць за пояс; з пятага праз дзясятае; заткнуць за пояс; зямля ненаедная; і шавец і жнец і на дудзе ігрэц; кветкі з чужых палёў; мелка плаваць; мядзведжы куток; на скорую руку; на ўсе рукі; не ў галаве; не цяпер дык у чацвер; ні гарыць ні тлее; ні жывы ні мёртвы; па вушы; пацёмкінскія вёскі; правая рука; плячысты на живот; разуі вочы; стары верабей; у гарчай вадзе купаны; хавай божа; чуць свет; як кот з сабакам; як ні ў чым не бывала; як у ваду апушчаны.

2. Абзначце лічбай 1 ФА-словазлучэнні, 2 – ФА-словаспалучэнні, 3 – ФА-сказы.

Апускаць рукі; біць у хамут; вецер гуляе ў галаве; вуж галавы не ўткне; галава гуза шукае; дагары нагамі, збіваць з панталыку; зялёная вуліца; і нашым і вашым; кідацца ў вочы; кінуць костку; манна сыплецца з небы; мядзведзь на вуха наступіў; напускаць туману; на сёмым небе; не ў галаве; ні жывы ні мёртвы; нос не дарос; пальчыкі абліжаш; першая скрыпка; пустая малатарня; у гадах; цаны няма; цяляты язык аджавалі; хмары згушчаюцца над галавой; як без рук; язык гладка ходзіць; язык каля вушэй матляецца; як міленькі.

3. Правесці фразеалагічны аналіз адной ФА з прыведзеных у заданні № 1.

II. Пытанні і заданні да тэмы “Варыянтнасць фразеалагізмаў”

Пытанні:

1. Якія асновы выдзялення варыянтнасці ў фразеалогіі?
2. Што агульнае ў варыянтных фразеалагізмах?
3. Якія тыпы варыянтных фразеалагізмаў выдзяляюцца?
4. Як у фразеагарафічнай літаратуры падаюцца варыянтныя фразеалагізмы?
5. Вызначце крытэрыі фанетычных варыянтаў фразеалагізма.
6. У чым сутнасць адрознення акцэнтна-фанетычных варыянтаў фразеалагізма?
7. Якія асновы выдзялення лексічных варыянтаў фразеалагізма?
8. У якіх адносінах знаходзяцца варыянтныя кампаненты-лексемы ў складзе варыянтных фразеалагізмаў?

9. Якія паказчыкі служаць для выдзялення і адрознення марфалагачных варыянтаў фразеалагізма?
10. Што адметнае ў будове словаўтваральных варыянтных фразеалагізмаў?
11. Якая асаблівасць канструктыўна-колькасных, ці эліпсаваных, колькасных, варыянтаў фразеалагізма?
12. Якія тыпы камбінацый адзначаюцца ў камбінаваных варыянтах фразеалагізмаў?
13. У чым адрозненне варыянтаў фразеалагізма і фразеалагізмаў-сінонімаў?
14. Якія крытэрыі служаць для адрознення варыянтаў фразеалагізма і фразеалагізмаў-сінонімаў?
15. Якія тыпы фразеалагізмаў часцей падпадаюць пад варыянтнасць?

Заданні:

1. Выпісаць са слоўнікаў (гл. у спісе літаратуры) ці падабраць самастойна прыклады варыянтных фразеалагізмаў.

2. Раскласіфікаваць фразеалагізмы паводле тыпу варыянтнасці і, па магчымасці, вызначыць: а) прычыны ўзнікнення такіх варыянтаў і б) функцыянаванне варыянтных фразеалагізмаў.

Літаратура: 1. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 1. А – Л / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672 с.

2. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 2. М – Я / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.

3. Лепешаў, І.Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы: Вучэб. дапам. для філал. фак. ВНУ / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Вышэйшая школа, 1998. – 271 с.

4. Ляшчынская, В.А. Сучасная беларуская мова: фразеалогія: вучэб. дапам. / В.А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2010. – 230 с.

5. Ляшчынская, В.А. Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы / В.А. Ляшчынская, З.У. Шведава. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2007. – 312 с.

6. Ляшчынская, В.А. Фразеалагічныя адзінкі ў мове Янкі Купалы / В.А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2008. – 186 с.

5. Хлусевіч, І.М. Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове; пад рэд. І.Я. Лепешава. – Гродна: ГрДУ імя Я.Купалы, 2002. – 100 с.

Хатняе заданне “Характарыстыка фразеалагізмаў беларускай мовы”

III. Пытанні і матэрыял да тэмы “Функцыянаванне фразеалагізмаў”

1. Што складае асновы стылістычнай дыферэнцыяцыі фразеалагізмаў?
2. Як падзяляюцца фразеалагізмы ў залежнасці ад ступені экспрэсіўнасці?
3. У чым асаблівасці стылістычнай парадэгмы, што ўключае фразеалагічныя адзінкі?
4. Якія асаблівасці ўжывання фразеалагізмаў у навуковых тэкстах?
5. Чым абумоўлена выкарыстанне фразеалагізмаў у публіцыстычных тэкстах?
6. Якія асаблівасці выкарыстання фразеалагізмаў у публіцыстыцы ў залежнасці ад жанравай прыналежнасці тэксту, калі ўлічыць, што кожны жанр – гэта пэўны спосаб арганізацыі маўлення?
7. Якая роля фразеалагізмаў у творах мастацкай літаратуры?
8. Якія асаблівасці выкарыстання фразеалагізмаў у тэкстах мастацкага стылю ў залежнасці ад жанру і віду тэксту?
9. Якія асаблівасці ўжывання фразеалагізмаў у тэкстах афіцыйна-справавога стылю?
10. Вызначце пазіцыі лексіка-фразеалагічнай парадэгмы ў наступных выпадках:

1 Варыянт:

Пасрэдны (пра чалавека) – ні рыба ні мяса – з сярэдзінкі на палавінку – не бог ведае які – ні богу свечка ні чорту качарга – ні два ні паўтара – ні сыры ні печаны – ні тое ні сёе – ні ў салдаты ні ў матросы ні падмазваць калёсы – пасалішы можна з’есці – сюды-туды – сярэдзінка на палавінку – сярэдняй рукі – так сабе.

2 Варыянт:

Далёка – блізкі свет – за дзясятай гарой – за трыдзявць зямель – за светам – на краі свету – у віру на калу – у чортавых зубах – у чорта на кулічках – у чорта на рагах – у чорта ў зубах.

3 Варыянт:

Адразу – раптоўна – заплюшчыўшы вочы – з бухты-барахты – з завязанымі вачамі – з кандачка – з налёту – з наскоку – на зламманне карку – на злом галавы – на скрут галавы.

4 Варыянт:

Гультаяваць – абіваць парогі – адлежваць бакі – акалочваць грушы <з вербаў> – біць байды – біць лынды – біць тытлылы – бранды біць – валяць дурня – вераб’ям дулі паказваць – ганяць сабак – корчыць гультая – лічыць варон – ляжаць на баку – пляваць у столь – сабакам сена касіць – сачка давіць.

IV. Пытанні, заданні, матэрыял да тэмы “Лінгвакультуралагічны код як сістэма сімвалаў”

Пытанні:

1. Вытокі лінгвакультуралогіі як навукі.
2. Самавызначэнне лінгвакультуралогіі як навуковай дысцыпліны.

3. Моўная і культурная семантыка фразеалагізмаў.
4. Лінгвакультуралагічны метада даследавання фразеалагізмаў.
5. Вобраз фразеалагізма як “праваднік” у культурную прастору.
6. Паняцце канатацыі ў лінгвістыцы.
7. Структура культурнай канатацыі.
8. Коды культуры як асноўны спосаб арганізацыі культурнай прасторы.
9. Інтэрпрэтацыя слоў-кампанентаў фразеалагізмаў у тэматычных кодах культуры.
10. Сімвал у фразеалогіі.
11. Эталон у фразеалогіі.
12. Стэрэатып у фразеалогіі.

Заданне: Вызначэнне культурнай інфармацыі ў фразеалагізмах:

1 Варыянт:

Саматычны код культуры: *галава астыла; галава баліць; галава варыць; галава гарыць; галава забіта; галава закружылася; галава занята; галава звязана; галава <i>два вухі; галава ходзіць кругам; галава кружыцца; галава гуза шукае; галава трашчыць; галава пухне; галава садовая; галаватлуміцца; галава яловая; гарачая галава; дзіравая галава; дубовая галава і інш.*

2 Варыянт:

Архітэктурна-домаўладкавальны код культуры: *адмыкаць адмакнёныя дзверы; адчыняць /адкрываць дзверы; адчыняць ілбом дзверы; бразгаць дзвярамі; дзверы адчынены; дзверы зачынены; дзень /дні адкрытых дзвярэй; застукаць ва ўсе дзверы; зачыніць дзверы з таго боку; ламацца ў адчыненыя дзверы; нагой адчыняць дзверы; паказваць на дзверы; пры зачыненых дзвярах; стукацца ў дзверы; стукаць у <ва ўсе> дзверы; хадзіць, насіцца, цягацца і пад. як дурань са ступай /дзвярамі; як дурань ступу /дзверы; як у бога за дзвярама; абіванне парогаў; абіваць парогі; вось /вот <табе> бог, а вось /вот парог; з парога; на парог не ступаць; на парозе; не пускаць на парог; паабіваць парогі; паказваць парог і інш.*

3 Варыянт:

Раслінны код культуры: *божы адуванчык; крапіўнае семя; куст альховы; пеня асінавы /бярозавы; сена на асфальце; цвёрды /моцны арэшак; <нібы> перакаці-поле, а таксама галава садовая; галава яловая; дубовая галава; мех /мяшок з саломай; саламяная ўдава; саламяны ўдавец.*

4 Варыянт:

Арніталагічны код культуры: *белая варона; важная птушка; варона загуменная; варона ў паўлінавых пёрах; вольная птаха; вольная птушка; вольны птах; глухая цяцера; глухі цяцярук; жаўтаротае птушаня; залётная птушка; мокрая курыца; начная зязюля; ні пава ні варона; падсадная качка; птушка высокага палёту; птушка невысокага палёту; пужаная варона;*

ранняя птушка /пташка; сонная цяцера; стары верабей; стрэляная птушка; стрэляны верабей.

Заданні:

1. Вызначыць матывацыйную і дэрывацыйную базы 2-3 фразеалагізмаў.
2. Устаноўце тып пераасэнсавання на матэрыяле 2-3 фразеалагізмаў.
3. Падрыхтаваць каментарый аб культуралагічнай інфармацыі 2-3 фразеалагізмаў якія выяўляюць агульнасць паводле аднаго ў іх складзе кампанента, для чаго выкарыстаць:

1. План фразеалагічнага аналізу

1. Тып ФА (на аснове характару матывацыі і ступені ідыяматычнасці).
2. Значэнне (актуальная семантыка ФА).
3. Наяўнасць/адсутнасць полісеміі, аманіміі.
4. Наяўнасць варыянтаў (іх тып ці характар).
5. Парадугматычныя адносіны (прыналежнасць да фраземасемантычнай групы; наяўнасць сінонімаў, антонімаў).
6. Сінтагматычныя асаблівасці ФА (абавязковыя і свабодныя сувязі).
7. Прагматычная характарыстыка ФА (характар канатацыі; сфера ўжывання).

2. Узор фразеалагічнага аналізу

1. Фразеалагізм *у чорта на рагах* мае нематываванае значэнне, як вынік – належыць да фразеалагічных зрашчэнняў.
2. Значэнне ФА ‘вельмі далёка, у аддаленых ці глухих мясцінах’.
3. Полісемія ці аманімія адсутнічае.
4. Не мае варыянтаў.
5. Належыць да катэгорыі акалічнасных (адпаведна суадносіцца з прыслоўем) фразеалагізмаў; уваходзіць у семантычнае поле з агульным значэннем ‘месца’ і ў фраземасемантычны разрад адзінак са значэннем ‘аддаленае месца’.

Фразеалагізм *у чорта на рагах* мае сінанімічныя сувязі з такімі адзінкамі, як *блізкі свет; за дзесятай гарой; за светам; за трыдзесяць зямель; на краі свету; у віру на калу; у чортавых зубах; у чорта ў зубах.*

Магчымы і антанімічныя сувязі з такімі фразеалагізмамі, як: *адзін крок; за два крокі; не за гарамі; пад бокам; пад рукамі; пад самым <самым> носам; перад вачама <чымі>; перад носам <каго, чым>; рукой падаць.*

6. Спалучаецца звычайна са словамі, якія абазначаюць ‘знаходжанне ў якім-небудзь месцы’ – *быць, жыць, пасяляцца, знаходзіцца* і пад.
7. Валодае экспрэсіяй і належыць да размоўных, на што ўказвае памета ў слоўніку.

Заданні для практычных заняткаў

Заданне. Прачытайце запісаныя ўстойлівыя выразы, вызначце іх прыналежнасць да пэўнага тыпу адзінак: 1) фразеалагізмы, 2) крылатыя выразы, 3) перыфразы і інш. Устанавіце, што іх усе аб'ядноўвае і чым адрозніваюцца фразеалагізмы ад усіх астатніх пералічаных адзінак.

Быць або не быць; на божаі пасцелі; мой родны кут, як ты мне мілы, мядзведзь на вуха наступіў; не да пацераў, калі хата гарыць; нашага палку прыбыло; не хваліся нажаўшы, а хваліся змалаціўшы; папасці пальцам у неба; прыйшоў, убачыў, перамог; раса вочы выядае; свая хатка – як родная матка; раскрываць дужкі; паўночны шоўк; станавіцца на ногі; трэба нахіліцца, каб з ручая напіцца; цягнуць каніцель; каралева спорту; не ўсё тое золата, што блішчыць; чытаць паміж радкоў; не рабі ліхога і не бойся нікога; шыта белымі ніткамі; салёная расінка; язык як брытва.

Заданне. Падзяліце ўстойлівыя выразы з лексмай-кампанентам іголка на загадкі, прыказкі і фразеалагізмы. Якімі крытэрыямі пры гэтым вы будзеце кіравацца?

З іголачкі; з-пад іголачкі; куды іголка, туды і нітка, куды мужык, туды і жонка; не іголка; пад соснамі, пад ёлкамі ляжыць клубок з іголкамі; паўзун паўзе і іголке нясе; хоць іголке збірай; чалавек не іголка: у возе не згубіцца; як іголка ў стоце; як на іголках; як нітка за іголчай.

Заданне. Вызначце камунікацыйныя сітуацыі, у якіх магчыма выкарыстанне прыведзеных фразеалагізмаў.

Альфа і амега; выбіраць вочы; карміць абяцанкамі; мазоліць язык; малоць языком; млын пусты; пераліваць з пустога ў парожняе; пускаць туман / дым / пыл у вочы; трымаць высока сцяг.

Заданне. Падзяліце фразеалагізмы на групы ў залежнасці ад іх суадноснасці з пэўнай часцінай мовы. Выдзеліце ў асобную групу фразеалагізмы, якія суадносяцца з цэлым сказам.

Ад ветру валіцца; ані ў зуб; валодаць сабой; вось табе і на!; гад печаны; даваць слова; зроблены на адзін капыл; камень на сэрцы; макавай расінкі ў роце не было; не верыць вачам; ні бэ ні мя (не ведаць, не разумець); ні жывы ні мёртвы; нячысты дух; пуцяводная зорка; разбітае карыта; ставіцца знак роўнасці; чарнільная душа; шэрая гадзіна; як з крыжа зняты; як на заказ; як рэпу грызці.

Заданне. Прачытайце фразеалагізмы, устанавіце значэнне кожнага і вызначце, якія традыцыі, звычкі, павер'і, забабоны і пад. знайшлі ў іх адлюстраванне і фіксацыю.

Аж у роце чорна; вадзіць казу; вынесці ўперад нагамі; завязваць вузляк; з лёгкай рукі; зубы заговорваць; нарадзіцца пад шчаслівай зоркай; скласці рукі; устаць з левай нагі; чортаў тузін; чорная кошка дарогу перабегла; як у ваду глядзеў; як на дзяды; як чорт ладану; як рукой зняло; як на каменную сцяну; як за каменнай сцяной.

Заданне. Прачытайце фразеалагізмы і ўстанавіце значэнне кожнага. Якія асацыяцыі ўзнікаюць у вас пры іх чытанні і як гэта звязана з крыніцай, вытокамі іх паходжання?

Авохці мне!; апошні з магікан; архіпелаг ГУЛАГ; блуканне па пакутах; воз і цяпер там; выдраць лысаму валасы; вясельны генерал; голы кароль; глядзець у корань; дзям'янава юшка; ёсць яшчэ порах у парахаўніцах; жаба ў каляіне; людзьмі звацца; ля разбітага карыта; мёртвыя душы; настаўляць акуляры; наступаць на граблі; ні бэ ні мя; рыцар ночы; хварэць на пана; язык гладка ходзіць; як дзядзька ў Вільні; як ойча наш; як папа Карла; як шчыгрынавая скура.

Заданне . Прачытайце фразеалагізмы. Устанавіце іх значэнне, паводле якога вызначце ўяўленне носьбітаў беларускай мовы аб ідэальнай сістэме нормаў паводзін, падзяліўшы іх на наступныя групы: 1) “незаконныя” паводзіны, 2) несумленныя паводзіны, увядзенне ў зман, 3) няшчырасць паводзін, ліслівасць, падхалімства ў адносінах да другога, 4) неасцярожныя, непакорныя паводзіны, 5) нанясенне маральнай шкоды словамі, маўленнем, 6) дружалюбныя паводзіны, аказанне дапамогі, спачування, 7) паводзіны, накіраваныя на фізічнае знішчэнне адрасата, 8) бяздзейсныя паводзіны, дзейнасць, якая не прыносіць пэўных вынікаў, 9) аднаразовае нанясенне фізічнай ці маральнай шкоды другому, 10) паводзіны, якія адлюстроўваюць нанясенне фізічнай ці маральнай шкоды ў выніку метадычных, пастаянных дзеянняў.

Абводзіць вакол пальца; абліваць брудам; абуваць у лапці; адарваць галаву; адводзіць вочы; адлежваць бакі; біць тылылы; валяць ваньку; віляць хвастом; выліваць памыі; выпусціць кішкі; высмоктаваць сок; вытрасці душу; ганяць сабак; гнуцца ў тры пагібелі; гнуць спіну; грэць рукі; грэбці пад сябе; даць па зубах; даць па карку; дурныць галаву; есці поедам; заговорваць зубы; зубы замаўляць; кідаць цень; ламаць шапку; лізаць боты; лізаць пяткі; мыліць шыю; мяшаць з граззю; набіваць сабе кішэнь; намяць бакі; падстаўляць плячо; падтоптаваць пад ногі; пець дыфірамбы; піць кроў; пляваць у столь; поўзаць на каленях; працягваць / падаваць руку дапамогі; рассыпацца драбней маку; сачка давіць; скруціць вязы; скруціць шыю; спусціць скуру; спяваць асанну; станавіцца на заднія лапкі; уваходзіць у давер; хадзіць на задніх лапках.

Заданне. Прачытайце фразеалагізмы, устанавіце іх значэнне і назавіце прыём, які ляжыць у аснове ўтварэння кожнага (аксюмаран, антытэза,

гіпербала, градацыя, літота, сінекдаха). Якая роля гэтых прыёмаў?

Ад гаршка паўваршка; ад зямлі не адрос; валасы сталі дыбам; варочаць горы; воленс-ноленс; воляй-няволяй; грэбці лапатай; да сівых валасоў; дзесятая вада на кісялі; душа ў пяткі; жывы труп; залатыя горы абяцаць; з агню ды ў полымя; з рук у рукі; ламаць галаву; мухі не пакрыўдзіць; не магчы не ўмець двух слоў звязаць; хоць зубы на паліцу кладзі; страляць з гарматы / гармат на вераб'ях; сядзець на шыі / на карку / на гарбе; хоць кол на галаве чашы; хоць у плуг запрагай; цягнуць жылы; як на гарачым вуголлі; як на іголках; як селядцоў ў бочцы; як старой бабе сесці.

Заданне. Падзяліце фразеалагізмы на дзве групы ў залежнасці ад тыпу пераносу значэння – а) метафарычны ці б) метанімічны, які ляжыць у аснове ўтварэння фразеалагізмаў.

Ад дошкі да дошкі; асінае гняздо; дзверы зачынены; дражніць гусей; забіваць галаву; залаты дождж; зацягваць пояс; зваліцца з неба; іграць ролю; каша ў галаве; на задворках; наламаць дроў; наплесці кашалёў; на поўны рот; правая рука; у доўгую скрыню; цераз край.

Заданне. Якія назіранні чалавека за паводзінамі, знешнім выглядам, уласцівасцямі ці дзеяннямі жывёл, насякомых, а таксама раслін сталі асновай для ўтварэння прыведзеных фразеалагізмаў? Каго і як характарызуюць прыведзеныя фразеалагізмы?

Біцца як рыба аб лёд; віляць хвостом; высалапіўшы язык; глухі цецярук; і вухам не вядзе; закусіць цуглі; сляды замятаць; можна ў плуг запрагаць; на задніх лапках ходзіць; на хвост станавіцца; смактаць лапу; трымаць хвост пісталетам; хвост падтуліць; як асінавы лісток; як бабёр; як вол; як кошка з сабакам; як ліпку (абадраць); як мокрая курыца; як муха на смале; як на сабаку; як чэмер; як шэрынi.

Заданне. На аснове якіх міфаў, паданняў узніклі прыведзеныя ніжэй фразеалагізмы? Што яны абазначаюць?

Геркулесавы слупы; гордзіеў вузел; дамоклаў меч; дарункі данайцаў; двахаблічны Янус; залаты дождж; звязвацца вузамі Гіменей; між Сцылай і Харыбдаі; мукі Тантала.

Заданне. Прачытайце фразеалагізмы, устанавіце значэнне (-і) кожнага. Як вы растлумачыце матывацыю іх утварэння?

Глядзець праз ружовыя акулеры; сесці ў галош; для мэблі; блёкату наеўся; напускаць туману; чырвонай ніткай (праходзіць, пралягаць); падняць галаву; стаць на калені; стаць на ногі.

Заданне. Вядома, што ў складзе фразеалагізмаў пэўныя кампаненты на аснове метафарызацыі спулучэння набываюць сімвалічны характар. Што сімвалізуюць выдзеленыя кампаненты ў прыведзеных ніжэй фразеалагізмах?

- 1) *лаўры* спаць не даюць; пажынаць *лаўры*; спачываць на *лаўрах*;
- 2) несці свой *крыж*; ставіць *крыж*; як з *крыжа* зняты;
- 3) на вагу *золата*; абсыпацца *золатам*; купацца ў *золаце*;

4) *ад усяго сэрца; вялікага сэрца; усім сэрцам.*

Заданне. Прачытайце прыведзеныя ніжэй фразеалагізмы з кампанентам *вока* і падзяліце іх на фразеалагічна-семантычныя групы ў залежнасці ад значэння. Устаноўце квазісімвальнае значэнне кампанента *вока* ў прыведзеных фразеалагізмах.

Адкрываць вочы ‘дапамагаць зразумець сапраўднае становішча; рабіць відавочнай праўду аб чым-, кім-небудзь’; *ва ўласных вачах* ‘у сваім уяўленні’; *вока ды вока* трэба ‘строшгі нагляд (трэба за кім-, чым-небудзь)’; *дзе былі вочы* ‘чаму хто-небудзь не бачыў, не заўважаў чаго-небудзь’; *з вачэй* ‘далей ад каго-небудзь, каб не было відаць (прыбіраць, хавацца і пад.)’; *з завязанымі вачамі* ‘не раздумваючы, неабачліва (рабіць што-небудзь)’; *куды вочы павядуць* ‘у няпэўным напрамку, не выбіраючы дарогі, абі-куды, невядома куды’; *лезці ў вочы* ‘старацца быць на віду, імкнуцца быць заўважаным, назойліва тырчаць перад вачамі’; *міма вачэй* прапускаць/прапусціць ‘без уважлівага агляду’; *на вачах* ‘хутка, увачавідкі (адбываецца што-небудзь)’; *на вока* прыблізна, прыкладна, без дакладнага падліку, вымярэння і пад. (прыкідваць, вызначаць, мераць і пад.); *наколькі хапае вока* ‘на вялікай прасторы ў наваколлі; як толькі можна далёка бачыць’; *не ў воку* ‘не падабаецца каму-небудзь, у няміласці ў каго-небудзь’; *перад вачамі* ‘побач, блізка, у непасрэднай блізкасці ад каго-небудзь’; *прагледзець вочы* ‘доўга і напружана прыглядаючыся, дарэмна чакаць каго-небудзь’; *праціраць вочы* ‘прачынацца’; *сваім не верыць вачам* ‘хто-небудзь вельмі здзіўляецца, убачыўшы што-небудзь нечаканае’; *свежае вока* ‘чалавек, які ўпершыню знаёміцца з чым-небудзь, правярае што-небудзь’; *смерці ў вочы глядзець* ‘быць у вялікай небяспецы, блізкай да смерці’; *смолю лезці ў вочы* ‘назойліва прыставаць, дакучаць’; *пацягнула ў вачах* ‘хто-небудзь адчувае стан млоснасці’; *страляць вачамі* ‘рассеяна глядзець на што-небудзь з пустой цікаўнасцю’; *трымаць на воку* ‘улічваць, браць пад увагу’; *як вока* глядзець, пільнаваць, берагчы і пад. ‘вельмі старанна, клапацліва’.

Заданне. Сярод усіх фразеалагізмаў адну з найбольш колькасных груп складаюць тыя, у складзе якіх зафіксаваны кампанент *вока* (асобныя з іх названы ў папярэднім заданні). Вашы меркаванні наконт такой колькасці: чаму, па якой прычыне *вока* выступае адным з самых пашыраных кампанентаў-саматызмаў паводле яго ўжывання пры ўтварэнні фразеалагізмаў?

Заданне. Прачытайце кампаратыўныя фразеалагізмы, назавіце спосаб іх узнікнення, ці яшчэ адну крыніцу іх папаўнення ў беларускай мове.

Як асінавы ліст; як апараны; як воўчае вока; як з-пад зямлі; як Заблоцкі на мыле; як зрэнку вока; як ліпку; як на дзяды; як на сабаку; як пугай на вадзе; як пятае кола ў возе; як на злосць; як мыш на крупы; як мёртваму кадзіла; як піліп з канпель; як царкоўная мыш; як штык; як

серада на пятніцу; як скурат на агні; як сыр у масле купацца; як тры грошы даў.

Заданне. Сярод прыведзеных фразеалагізмаў выдзеліце тыя, у склад якіх уваходзяць іншамоўныя словы-кампаненты. Назавіце прыкметы іншамоўных лексем-кампанентаў, згрупуйце фразеалагізмы паводле “іншамоўнай” прыкметы іх кампанентаў.

Спяваць дыфірамбы; вочы гараць; ад’ядаць вантробы; сем бочак арыштантаў (нагаварыць); на кудыкіну гару; іерыхонская труба; праліваць кроў; унтэр прышыбееў; прыцягваць за валасы; на скорую руку; курыць фіміям; аўгіевы стайні / канюшні; ні ў дугу; гордзіеў вузел; сыпаць соль на рану; трышкаў кафтан; імя ... легіён; цэнтр цяжару; цырк на дроце; секунда ў секунду.

Заданне. Прачытайце загалюкі-фразеалагізмы твораў беларускіх мастакоў, растлумачце іх значэнне. Дапоўніце спіс такіх фразеалагізмаў.

“Асінае гняздо” А. Якімовіча; “Вялікае сэрца” К. Чорнага; “З дарогі”, “З дня ў дзень”, “На ўсе рукі”, “Не ўсе дома”, “Чым хата багата” Я. Купалы; “На ростанях” Я. Коласа; “Жаба ў каляіне” К. Крапівы.

Заданне. Прачытайце фразеалагізмы беларускай мовы і іх эквіваленты ў рускай. Устанавіце ўнутраную форму, той вобраз, што пакладзены ў аснову фразеалагізмаў кожнай мовы.

*Заламаць асінку – зарубить на носу;
з лёгкім ветрам – скатертью дорога;
макам сесці – сесть в калошу;
намяць бакі – намять холку;
плесці кашалі – нести околесицу;
працяць вокам – пронзить взглядом;
хоць вока выкалі – ни зги;
як хваробе кашаль – как мёртвому припарка.*

Заданне. Падзяліце прыведзеныя фразеалагізмы на тры групы: 1) размоўныя, 2) праствамоўныя і 3) кніжныя.

Адаваць належнае ‘ацэньваць у поўнай меры, як таго заслугоўвае хто-небудзь’; ахілесавыя пята ‘найбольш паражальнае месца, слабы бок у каго-небудзь’; вешаць лашу на вушы ‘падманваць каго-небудзь, гаворачы няпраўду’; вудзіць акунёў ‘драмаць седзячы’; выцягвацца ў нітку ‘прыкладваючы ўсе намаганні, рабіць амаль немагчымае для ажыццяўлення чаго-небудзь’; воленс-ноленс ‘незалежна ад жадання ці нежадання’; грызці горла ‘жорстка, бязлітасна распраўляцца з кім-небудзь’; дух вон ‘хто-небудзь памёр’; задаваць храпавіцкага ‘моцна спаць’; задзіраць капыты ‘здыхаць (пра жывёлу)’; збіваць з тропу ‘выклікаць замяшанне, разгубленасць; забытваць’; кануць у лету ‘бяследна знікнуць, назаўсёды аказацца

забытым'; *навярнуць галавой 'загінуць'*; *на дурніцу 'хітруючы, нічога не робячы (жыць, пражыць і пад.)'* і *'бясплатна, дарэмна, нічога не плацячы (выпіваць, рабіць што-небудзь)*; *на волю лёсу (кідаць, пакідаць) 'без нагляду, догляду, без падтрымкі, дапамогі'*; *не майго/твайго/яго/яе носа палоса 'мяне (цябе і г.д.) не датычыць'*; *ні два ні паўтара 'такі, які нічым не вызначаецца; пасрэдны чалавек'*.

Заданне. Сярод прыведзеных фразеалагізмаў вызначце тыя, што маюць станоўчую характарыстыку (адабрэнне, ухвалу) і адмоўную (неадабрэнне, асуджэнне, пагарду) і ўстанавіце, якіх з іх больш – са станоўчай ці з адмоўнай ацэнкай. Вашы меркаванні адносна колькасці фразеалагізмаў у кожнай групе.

Біць у хамут 'рашуча не пагаджацца, упарціцца'; *бяльмом на воку 'вялікая перашкода, што раздражняе сваёй прысутнасцю (наяўнасцю)'*; *браць грэх на душу 'паступаючыся сваім сумленнем, перакананнем, рабіць які-небудзь заганны ўчынак'*; *будаваць на пяску 'засноўваць на ненадзейных дадзеных'*; *два боты пара 'абсалютна аднолькавыя, адзін не лепшы за другога'*; *душа нараохрыст 'вельмі шчыры, адкрыты, чыстасардэчны'*; *жаваць жвачку 'гаварыць нудна і бесталкова пра адно і тое ж'*; *з боем (дабівацца, выбіваць і пад.) 'энергічнымі дзеяннямі'*; *з ветрам у галаве 'занадта легкадумны, несур'ёзны'*; *каб і нага не была 'выказванне катэгарычнага патрабавання, каб хто-небудзь перастаў заходзіць да каго-небудзь, бываць дзе-небудзь'*; *куды вецер дзьме 'без цвёрдых перакананняў і прынцыпаў'*; *малоць языком 'распаўсюджаць плёткі, абгаворваць каго-небудзь'*; *мераць на свой аршын 'меркаваць пра каго-, што-небудзь вельмі суб'ектыўна, аднабакова, з асабістага пункту гледжання'*; *многа браць на сябе 'дазваляць сабе больш, чым можна; дапускаць празмернасці ў чым-небудзь'*; *на галаву вышэй 'намнога разумнейшы, значна больш вопытны (у параўнанні з кім-небудзь)*; *не нашага бога (чалавек, ірад і пад.) 'паганы, подлы, дрэнны'*; *на сабаку з рота скача 'хто-небудзь брыдка лаецца'*; *як у вуху 'выключна, вельмі'*.

Заданне. Прачытайце фразеалагізмы і вызначце, што агульнае і чым адрозніваюцца яны паміж сабой. Вызначце лічбавы код культуры на аснове кампанента-лічэбніка *адзін*. Акрэсліце месца і назначэнне матэрыялу на ўроках беларускай мовы.

Адзін на адзін; адзін у адзін; адзін пры адным; адзін пад адным; адзін пад адзін; адзін на адным; адзін да аднаго.

Заданне. Назавіце фразеалагізмы, якія былі ўтвораны на аснове прыведзеных ніжэй парэмій.

Абцяцанка – цацанка, а дурню радасць; адальюцца воўку авечыя слёзы; губа не дура: знае, што прымае; за двума зайцамі пагонішся, ніводнага не

зловіш; лепш сініца ў руках, чым журавель у небе; не кладзі сабаку пальца ў рот, бо адкусіць; пакуль сонца ўзыдзе – раса вочы выесць; пісьменнаму і кнігі ў рукі; праўда вочы коле; сабака на сене ляжыць, сам не есць і другім не дае; старога вераб'я на мякіне не правядзеш.

Заданне 40. Прачытайце фразеалагізмы рускай мовы, якія ўзыходзяць да біблейскіх тэкстаў, і запішыце эквівалентныя ім у беларускай мове.

Бесплодная смоковница; блудный сын; бросать камень; вавилонское столпотворение; волк в овечьей шкуре; глас вопиющего в пустыне; заблудшая овца; запретный плод; земля обетованная; Иудин поцелуй; ищите и обряцете; каинова печать; как манны небесной (ждать); камень преткновения; камня на камне не оставляют / не оставит; книга за семью печатями; краеугольный камень; Лазаря нет; манна небесная; между небом и землёй; метать / рассыпать бисер перед свиньями; от Адама; от века <веков>; притча во языцех; путеводная звезда, содом и гоморра; соломоново решение; терновый венец; трудиться в поте лица; умывать руки; Фома неверующий; хлеб насущный.

Заданне. Чым аб'яднаны прыведзеныя ніжэй фразеалагізмы паводле наяўных у іх кампанентаў? Пра што сведчаць выдзеленыя вамі словы-кампаненты?

З'есці пуд солі; касы /косы сажань у плячах; мераць асмінай; мераць на свой аршын; на ломаны грош; ні на гран; паказаць пачым фунт ліха; сямі пядзяў у лобе; чалом біць; чортаў тузіц; як аршын праглынуў.

Заданне. Прачытайце фразеалагізмы і вызначце сярод іх сінанімічныя. Да фразеалагізмаў у складзеных вамі сінанімічных групах падбярыце па магчымасці антанімічныя фразеалагізмы.

Алёша з батонамі; асёл маляваны; бачыць шклянога бога; без аглядкі; браць у губу; высалатіць язык; галава і два вухі; галава садовая; галава яловая; глядзець у бутэльку; дубовая галава; закідаць за гальштук; закладваць за каўнер; заліваць вочы; заплюшчыць вочы; з бухты-барахты; з завязанымі вачыма; з кандачка; курыная галава; медны лоб; мокнуць у гарэлы; на злом галавы; на ўсе ногі; панюхаць корак; пень асінавы; прамачыць горла; проста з моста; пустая галава; язык добра падвешаны; язык на шарнірах; язык гладка ходзіць; як на пажар.

Заданне. Прачытайце фразеалагізмы, устанавіце іх значэнне. Якая культурная інфармацыя зафіксавана і выражаецца праз кампанентныя адзінкі ў прыведзеных фразеалагізмах?

Ад Адама; вось табе <бабка> і Юр'еў дзень!; двааблічны Янус; кітайская сцяна; мафусаілаў век; пад Катоўскага; пацёмкінскія вёскі; стальнінскі гальштук; чорны воран; шапка Манамаха; як швед пад Палтавай.

Заданне. Прачытайце сказы і вызначце сінанімічныя фразеалагізмы і іх ролю ў кантэксце сказа.

1. *Абмёр пад коўдраю хлапчына, пабеглі на плячах мурашкі, і сталі валасы дубка у небаракі Янука, аж зуб на зуб не пападзе. (К. Крапіва).* 2.

Ўваходзіць госць неспадзяваны, Мікодым Богут, той павук, што лістам сцэле перад панам, перад панамі гнецца ў крук; той самы Богут, што без жалю гатоў сарваць чужы куток і высмактаць з цябе ўвесь сок, свайго ж не ўпусціць ні на цалю. (Я. Колас). 3. А новы дзень прыносіць весці ім [панам] не пад масць і пад густ. (Я. Колас). 4. Якія ж хлопцы вы ды хваты! Як на падбор: адзін ў адзін! (Я. Колас). 5. Народ за дваццаць доўгіх лет стаў адчуваць сябе як дома, бы зноў радзіўшыся на свет. (Я. Колас). 6. Пара і нашаму Міхасю садзіцца за буквар... Годзе, брат, табе бібікі біць, ганяць сабак па вуліцы, пара і за навуку. (Я. Колас)

Заданне. У “Этымалагічным слоўніку фразеалагізмаў” І.Я. Лепешава (Мн., 2004) прачытайце гісторыка-этымалагічныя даведкі да прыведзеных фразеалагізмаў. Якія новыя веды па беларускай гісторыі, культуры беларускага народа знайшлі сваё адлюстраванне і зафіксаваны ў фразеалагізмах?

Вомегам вылазіць; за дзедам шведам; лахі пад пахі, лезці на ражон; на яць; не раўнуючы хоць у пятніцу; шарварку (-і) адрабляць; як Заблоцкі на мыле; як серада з-пад пятніцы; як на дзяды.

Заданне. Да кожнага з прыведзеных фразеалагізмаў падбярыце сінонімы.

Дыхаць вольна; заварваць кашу; закасаўшы рукавы; званіць ва ўсе званы; зрываць маску; з бляскам; з вока на вока; за два крокі; кітайская грамата; косць ад косці; молада-зелена; на адзін лад; не на жыццё, а на смерць; пад заслону; светлая галава; як бач; як перад богам; як рэпу грызці.

Заданне. Падзяліце фразеалагізмы паводле галіны “тэрміналогіі”, “прафесіі” іх носьбіта ў прамым значэнні. Зрабіце вывад аб вытоках узбагачэння запасаў фразеалагізмаў і крыніцы іх узнікнення. Дапоўніце самастойнымі прыкладамі.

Акцыі падаюць, белымі ніткамі шыта; даць газу; даць здачы; закладваць фундамент; закідваць вудачку / вуду; заключны акорд; закручваць гайкі; здымаць стружку; з месца ў кар’ер; знімацца з якара; зорка першай велічыні; зроблены на адзін капыл; іграць першую скрыпку; і след прастыў; іграць у адну дудку; камандаваць парадам; кінуць якар; клянуць на вудачку; круціць баранку; лакмусавая паперка; лягчэй на паваротах; мераць на свой аршын; мёртвая хватка; на другім / заднім плане; напасці на след; на ўсіх парах; нізкай пробы; ні пуху ні пер’я; на халастым хаду; у абцугі браць; як па нотах.

Заданне. Прачытайце фразеалагізмы, назавіце ў іх кампаненты-словы, якія ўстарэлі ці якія самастойна не ўжываюцца альбо значэнне якіх вам невядомае.

Адным мірам мазаны; даставаць гізунты; збіваць з панталыку; з глузду з’ехаць; на свой аршын; на які ляд; на яць; не фунт ізюму; ні за панюх табакі; ні млён ні таўкач; пачым фунт ліха; першай гільдыі; пранісаць іжыцу; прытча ва языцах; у Магілёўскай губерні; чортаў тузін; шарварку адрабляць; як аршын праглынуўшы.

Заданне. Прачытайце сказы, знайдзіце памылкі, устанавіце іх тып і прычыну. выпраўце іх.

1. Кніга, якую я прачытаў, да душы здзівіла мяне. 2. Спартсмен прыкладаў ўсе намаганні, плыў да апошняга дыхання, каб выйграць, і перамога дасталася яму. 3. Гісторыкі сведчыць, што сяляне жылі бедна, надзелы зямлі былі невялікія, як старой бабе сесці. 4. Мы выйшлі з хаты за адным швом. 5. Разгарэлася сапраўдная дыскусія па абмеркаванні пытання, скрыжоўвалі іпагі многія ўдзельнікі. 6. Вучыцца стараюся ва ўвесь дух, і бацькі, і я радуемся вынікамі маёй вучобы. 7. Я трапіў у невялікі нерад. 8. Хлопчык добра выканаў усю работу, апусціўшы рукавы. 8. – Трышкін каптан, – адрэзаў хлопец. – Як ні нацягвай, як мала дык мала. 9. Пашанцавала чалавеку. У шчаслівай кашулі нарадзіўся.

Заданне. Прачытайце сказы з твораў беларускіх мастакоў слова, устанавіце прыёмы аўтарскага пераўтварэння фразеалагізмаў (двухпланавое ўспрыманне, абнаўленне ці ўдакладненне семантыкі, кантамінацыя двух фразеалагізмаў, пашырэнне ці скарачэнне кампанентнага складу і інш.).

1. Як даўгі язык разваліць, – сам чорт не запрэча. (Я. Купала). 2. Мой Сяргей Пятровіч – чалавек сталы, наважны, самавіты; адным словам – чалавек судзейскі, даўнейшага гарту. “Зубы з’еў на гэтым дзеле”, – хваліцца сам Сяргей Пятровіч. Ды гэта й праўда, – я сам бачыў, што ў яго з зубамі не зусім ладна”. (К. Крапіва). 3. [Маша:] Харошая дзяўчына? [Пытляваны:] Дзяўчына нішто, толькі з мухамі. [Маша:] З якімі мухамі? [Пытляваны:] Шмат аб сабе думае... (К. Крапіва). 4. Доўга хадзіў па свеце музыка, весяліў добрых людзей, а ліхім панам без нажа сэрца рэзаў: бо куды ён ні прыйдзе, там людзі перастаюць паню слухаць. (Казка “Музыка-чарадзеі”). 5. [Гарбуз:] Ого! Такое і не прымярэшчыцца! Ну й што табе набегла ў галаву? (Н. Гілевіч). 6. [Дабрагост:] Я, можа быць, і не прыйшоў бы, Карпаўна, не па нутру мне турбаваць людзей, але старая вушы ўсе пракаркала: “Ці ты свайму дзіцяці ляхадзей? Чаго ты, кажса, седзячы даседзішся?” (Н. Гілевіч). 7. [Дабрагост:]. Другі ж не знае ні касьбы, ні ворыва, а тым часове есць за трох і ўсмак. (Н. Гілевіч).

Заданне. Устанавіце, дзе варыянтныя кампаненты фразеалагізмам, а дзе розныя фразеалагізмы.

Казіная / сабачая ножка; замкнёнае / зачараванае / крывое кола; з горам / грахам папалам; з вераб’ёў / камароў нос; мазоліць вочы / вушы / рукі / язык; на блізкую / кароткую / шырокую / роўную / босую нагу; на схіле дзён / жыцця; пагрэць лоб / пяты / рукі; падстаўляць плячо / галаву / ножку / нагу; скура гарыць / шэрхне / гаворыць; уздыхнуць вольна / свабодна.

Заданне. Прачытайце пары фразеалагізмаў. Што іх яднае і / ці што адрознівае?

Папяровая душа – чарнільная душа; задаваць задачу – загадваць загадку; папоўскае вока – вока няпоўнае; зрывацца з вуснаў – зрывацца з

языка.

Заданне. Устанавіце, што абазначаюць фразеалагізмы, якія ўзыходзяць да грэка-рымскай і біблейскай міфалогіі альбо адлюстроўваюць рэальныя гістарычныя падзеі, раскрываючы адпаведныя факты экстралінгвістычнай рэчаіснасці. *Адмыкаць аддамкнёныя дзверы; абкласці чырвонымі сцяжкамі; калос на гліняных нагах; вадзіць казу; біць у хамут; заліваць кулі; да белага калення; даваць газу; каменя на камені не пакінуць; уліваць у старыя мяхі новае віно; царства нябеснае; час збіраць камяні; яблык разладу.*

Заданне. Прачытайце фразеалагізмы беларускай літаратурнай мовы біблейскага паходжання. Дапоўніце іх пералік.

Заблудная авечка; за сачавічную поліўку; злоба дня; зуб за зуб; казёл адпушчэння; калос на гліняных нагах; каменя на камені не пакінуць; краевугольны камень; на кругі свая; не хлебам адзіным...; святая святых; соль зямлі; трыццаць срэбранікаў / сярэбранікаў; у поце твару; як зрэнку вока (берагчы, аберагаць); як манны нябеснай; як неба ад зямлі.

Заданне. Вызначце ў тэкставых фрагментах з твораў В. Быкава тэрміналагічныя і прафесійныя фразеалагізмы, устанавіце іх сувязь з пэўнай навукай ці прафесіяй, значэнне і ролю выкарыстання.

1. Учуйшы далёкую, знаёмую па тэмпу чаргу нямецкага кулямёта, Карпенка рвануў дзверы і зычным голасам, здольным узняць полк, закрычаў у старожку: “У ружжо!” 2. Колька штурхае мяне ў бок: маўляў, што вочы разявіў, аддавай чэсць, гэта ж твой хрэснік – начштаба. 3. Ён [Агееў] не мог даўмецца чаму, але Марыя ўжо ўладарыла і без рэшты захапіла яго пачуцці, запоўніла сабой ягоную істоту – яго памяць, увагу, думкі – і, здаецца, ужо стала яго каханнем. 4. Ён [Валока] не ведаў ужо, як супраціўляцца і інстынктыўна ўчапіўся ў твая рукі, што сціскалі яго шыю. Ён ірваў іх ад сябе, стараючыся разняць мёртвую хватку і не даць кіпцюрастым пальцам ашчаперыць глотку. 5. Ну, усё зразумела, падумаў Агееў. Закідвае кручок надзеі. 6. К с я н д з о ў. .. Як табе вядома, скончыў інстытут, завучам працаваў. Кватэру нажыў не горш за тваю. Сад, гарод. Як кажуць, поўны ажур. 7. Рыпаў снег пад падэшвамі, паліцаі ішлі па-армейску ў нагу, поруч па тратуары крочыў старшы – ладны вайсковец у апярэзаным рамяням і паліцэйскім шынялі. 8. Тая ланцуговая рэакцыя, што ахапіла навуку і тэхніку, скіроўвае ўсё болей і болей у бок знішчэння, а ніяк не стварэння.

Заданне. З ліку прыведзеных фразеалагізмаў, аб’яднаных агульным значэннем ‘вельмі мала’, выдзеліце групы сінанімічных фразеалагічных адзінак, якія могуць быць узаемазамяняльнымі ў пэўных кантэкстах (сінанімічныя мікрагрупы).

З вераб’ёў нос; з жабіны прыгаршчы; з камароў нос; з макава зерне; кропля ў моры; курам на смех; на жабін скок; на заячы скок; на капейку; на макава зерне; на пальцах можна пералічыць; на панюх табакі; на шэлег; не

поле насеяна; раз-два і ўсё; як кату; <як> кот наплакаў; як старой бабе сесці.

Заданне. Вызначце сярод прыведзеных азначэнняў лінгвістычнага паняцця “фразеалагізм” тое, якое найбольш поўна раскрывае сутнасць абазначанага паняцця:

Фразеалагізм – гэта...

1) устойлівая, узнаўляльная, не менш як двухкампанентная моўная адзінка, якая спалучаецца са словамі свабоднага ўжывання і мае цэласнае значэнне, не роўнае суме значэнняў яе кампанентаў;

2) узнаўляльная, устойлівая раздзельнааформленая адзінка мовы ў выглядзе пастаяннай камбінацыі слоўных знакаў, якая грунтуецца на ўзаемнай залежнасці мінімум дзвюх пэўных адзінак лексічнага ўзроўню з адзіным цэласным значэннем;

3) словазлучэнні, у якіх асобныя словы цесна звязаны паміж сабой і ўтвараюць семантычна і сінтаксічна непадзельныя адрэзкі мовы;

4) спалучэнні, у якіх словы цесна звязаны паміж сабой, утвараюць адзінае сэнсавае цэлае і не могуць свабодна замяняцца іншымі словамі;

5) семантычна звязаныя спалучэнні слоў і сказаў, якія ў адрозненне ад падобных да іх паводле формы сінтаксічных структур не ўтвараюцца ў адпаведнасці з агульнымі заканамернасцямі выбару і камбінацыі слоў пры арганізацыі выказвання, а ўзнаўляюцца ў маўленні ў фіксаваных суадносінах семантычнай структуры і пэўнага лексіка-граматычнага складу.

Заданне. У сказах вызначце фразеалагізмы, а ў складзе фразеалагізма ўласнае імя ці вытворны ад уласнага імя прыметнік. Устанавіце вытокі названага фразеалагізма?

1. Другі маштаб – другая мерка: / Калі яму [Навуменку] стаўлялі дом – / Тры дні вішчэла цыркулярка, / Чатыры дні звінела чарка, / І цэлых пяць сквірчэла сварка, / І кожны дзень вялася сварка, – / Былі Гамора і Садом. (паэма “Сказ пра Лысую гару”). 2. А хто пісаў паэму гэту, / І дзе тварыў ён, і калі – / Навечна канула ў Лету / І толькі бурбалкі пайшлі. (паэма “Сказ пра Лысую гару”). 3. Невядома, чым бы закончылася ўся гэта справа для мяне [М. Танка], як чалавека, западозранага ў прыналежнасці да КПЗБ [КПЗБ – Камуністычная партыя Заходняй Беларусі] і на ранейшым працэсе асуджанага на два гады ўмоўна з пазбаўленнем на 8 год усіх правоў, але ахілесавай пятой абвінавачвання былі спасылкі ў знойдзеных матэрыялах на мінскую газету “Звязда”, якія і памаглі мне падважыць усё абвінавачванне. (М. Танк). 4. Я ведаў, што Аля са мною ніколі не зведае ішчасця і на дачушку праройдзе каінава пячатка з бацькавай заплямленай анкеты. (С. Грахоўскі). 5. І сапраўды: голас яго [Пракапені] – як іерыхонская труба. Нізкі, сакавіты. (М. Танк). 6. Пошукі новага ў мастацтве не менш небяспечныя, як падарожжа ў невядомае, асабліва ў наш час, калі трэба мінаваць не адну

Сцылу і Харыбду. (М. Танк). 7. Я яшчэ не знаю, у чым абаяльнасць яго [Пентака]. Мне, як нявернаму Тамашу, хочацца да кожнага радка дакрануцца сваімі пальцамі, адчуць, зразумець. (М. Танк).

Заданне. Растлумачце фразеалагізмы, падбярыце да іх у фразеалагізмы-сінонімы.

Альфа і амега; двулікі Янус; кануць у Лету; аўгіевы канюшні; бурыданаў асёл; перайсці Рубікон; права перамога; да грэчаскіх календаў; ахілесавы пята; арыядніна нітка.

Заданне. Прачытайце іншамоўныя выразы, запішыце іх па-беларуску і вызначце, што яны абазначаюць, да якіх адзінак адносяцца і якія іх вытокі.

Carte blanche – ...; de facto – ...; de jure – ...; homo sapiens – ...; idee fixe – ...; persona non grata – ...; post factum – ...; post scriptum – ...; pro forma – ...; vis-à-vis – ...; volens nolens – ...; tete-a-tete –

Тэматыка рэфератаў

1. Фразеалагізмы з агульным дзеяслоўным кампанентам (на выбар).
2. Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем сельскагаспадарчых прылад (на выбар).
3. Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем прылад працы (на выбар).
4. Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем рэлігійных рэчаў і імяў (на выбар).
5. Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем прадстаўнікоў жывёльнага свету (на выбар).
6. Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем збудаванняў і іх частак (на выбар).
7. Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем хатніх жывёл (на выбар).
8. Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем відаў адзення (на выбар).
9. Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем відаў абутку (на выбар).
10. Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем відаў дзікіх жывёл (на выбар).
11. Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем раслін (на выбар).
12. Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем колераў (на выбар).
13. Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем чалавека (на выбар).
14. Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем кветак (на выбар).
15. Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем страў (на выбар).
16. Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем прадуктаў расліннага паходжання (на выбар).
17. Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем галаўных убораў (на выбар).
18. Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем мучных вырабаў і іх інгрыдэнтаў печыва (на выбар).
19. Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем відаў мэблі (на выбар).
20. Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем саматызма (на выбар).

РАЗДЕЛ КАНТРОЛЮ

Пытанні да заліку

1. Беларуская фразеалогія, гісторыя яе станаўлення, этапы развіцця.
2. Пытанне пра аб'ём фразеалогіі і выдзяленне ідыяматыкі як аб'екта вывучэння.
3. Фразеалагізмы, іх прыкметы і ўласцівасці, адметнасць ад іншых адзінак мовы.
4. Семантыка фразеалагізмаў і яе структура.
5. Суадноснасць кампанентаў фразеалагізмаў з лексемамі мовы, іх адрозненне. Межы кампанентнага складу фразеалагічных адзінак, словы-суправаджальнікі.
6. Канатацыйны складнік, вобраз, адбор кампанентаў, семантыка фразеалагізмаў.
7. Тэматычная групоўка фразеалагізмаў (саматычныя, арніталагічныя, заалагічныя, лічбавыя, раслінныя, прадметна-рэчавыя, рэлігійныя, прасторавыя, прыродныя і інш.) і яе рэпрэзентацыя.
8. Асновы выдзялення сінанімічных, антанімічных і аманімічных фразеалагізмаў.
9. Гісторыя вывучэння структуры фразеалагізмаў і структурныя разнавіднасці фразеалагічных адзінак (фразеалагізмы-словазлучэнні, фразеалагізмы-словаспалучэнні і фразеалагізмы-сказы).
10. Гісторыя пытання аб варыянтнасці фразеалагізмаў. Характарыстыка фразеалагізмаў паводле семантыкі і з'ява варыянтнасці.
11. Тыпы варыянтаў фразеалагізмаў.
12. Аб'яднанні фразеалагізмаў паводле іх суадноснасці з лексіка-граматычнымі класамі слоў. Суадносныя і несуадносныя фразеалагізмы.
13. Тыпы суадносных фразеалагізмаў і асновы выдзялення груп фразеалагізмаў, суадносных з пэўнымі часцінамі мовы, іх адрозненне ад лексічных адзінак пэўнага лексіка-граматычнага класа.
14. Стылістычная дыферэнцыяцыя фразеалагізмаў беларускай мовы і іх выкарыстанне ў мове мастацкага твора, у мове публіцыстык, навукі.
15. Вытокі фразеалагізмаў беларускай мовы.
16. Спосабы ўтварэння фразеалагізмаў.
17. Антрапацэнтрычнасць узнікнення фразеалагізмаў.
18. Кагніталогія як навука і кагнітыўная фразеалогія. Гісторыя ўзнікнення і станаўлення кагнітыўнай фразеалогіі.
19. Этнафразеалогія і яе асновы. Адлюстраванне традыцыйнай народнай культуры ў фразеалогіі.
20. Вобраз беларуса скрозь прызму ідыём. Сувязь нацыянальна-культурнай інфармацыі з рознымі кампанентамі семантычнай структуры фразеалагізма.
21. Культурная канатацыя і ўнутраная форма фразеалагізмаў.
22. Вытокі лінгвакультуралагічнага накірунку ў фразеалогіі.
23. Метады даследавання фразеалагічных рэсурсаў мовы.
24. Лінгвакультуралагічны метады даследавання фразеалагізмаў.
25. Сімвальны кампанент ў семантыцы фразеалагізмаў.
26. Фразеалагізмы і іх словы-кампаненты ў ролі сімвалаў, эталонаў, стэрэатыпаў.
27. Паняцці *карціна свету*, *моўная карціна свету*, *фразеалагічная карціна свету* і інш.
28. Лінгвакультуралагічны каментарый ідыём.
29. Коды культуры як культурная прастора для інтэрпрэтацыі фразеалагізмаў з сімвальным кампанентам.
30. Эталоны, сімвалы, стэрэатыпы. Фрагменты фразеалагічнай карціны свету.

2 Тэставыя заданні

1. Абзначце сярод прыведзеных устойлівых выказаў фразеалагізмы.

1. Зімой снегу не выпрасіш.
2. Зімой і летам адным цветам.
3. Дамоклаў меч.
4. Падняўшы меч, ад мяча і загіне.
5. Усё цячэ, усё мяняецца.
6. Мяняць шыла на мыла.

2. Укажыце з прыведзеных прыкмет тыя, якія характарызуюць усе фразеалагізмы мовы:

- 1) гатовае спалучэнне слоў;
- 2) сэнсава непадзельная адзінка;
- 3) з'яўляецца пэўным членам сказа;
- 4) суадносіцца з пэўнай часцінай мовы;
- 5) узнаўляльная моўная адзінка;
- 6) члянiмая адзiнка;

3. З прыведзеных фразеалагізмаў назавіце тыя, якія суадносяцца з назоўнікам.

1. Навешаць лапшы на вушы.
2. Майстар заплечных спраў.
3. Белая пляма.
4. Рука набіта.
5. Набітасць рукі.
6. Прыгожы пол.
7. Серада з-пад пятніцы (відаць, вылазіць і пад.).

4. Падбярыце да прыведзеных фразеалагізмаў аднаслоўны эквівалент-дзеяслоў.

- 1) *прапусціць міма вушэй* – ...;
- 2) *кляваць носам* – ...;
- 3) *навастрыць вушы* – ...;
- 4) *задзіраць нос* – ...;
- 5) *трымаць язык за зубамі* – ...;
- 6) *на слова* – ...;
- 7) *вады сплыло* –

5. Сярод прыведзеных фразеалагізмаў адзначце нумары толькі тых, якія ўжываюцца з фіксаваным парадкам слоў-кампанентаў:

- 1) *з неба зваліўся*; 2) *чортава зелле*; 3) *людзьмі звацца*; 4) *на зламанне карка*; 5) *за трыдзевяць зямель*; 6) *не ідзе з галавы*; 7) *залатая жыла*; 8) *хоць касу закладвай*; 9) *пуцяводная зорка*; 10) *капля ў моры*; 10) *як уюн на гарачай патэльні*; 11) *і след прастыў*; 12) *ні пуху ні пяра*; 13) *галава ідзе кругам*; 14) *як пятае кола ў возе*; 15) *закон не пісаны*.

6. Узнавіце фразеалагізмы, упісаўшы прапушчаныя кампаненты.

- 1) *глядзець са ...званіцы*;
- 2) *даць ...на адрэз*;

- 3) *крукам ... не дастаць;*
- 4) *мала ... з'еў;*
- 5) *есці ... хлеб;*
- 6) *дзе ... дзе скокам;*
- 7) *адваротны ... медаля.*

7. Узнавіце фразеалагізмы, дапісаўшы канцавыя іх кампаненты.

- 1) *званіць ва ўсе ... ;*
- 2) *як з неба ... ;*
- 3) *Іван без роду і ... ;*
- 4) *найшла каса на ... ;*
- 5) *у кожнай кішэні па ... ;*
- 6) *як дзве кроплі ... ;*
- 7) *лезці смалой у*

8. З прапанаваных фразеалагізмаў абзначце тыя, вобразы якіх даюць: 1) толькі адмоўную ацэнку абзначанага, 2) толькі станоўчую і 3) адмоўную або станоўчую ацэнку абзначанага ў залежнасці ад сітуацыі.

Надурываць галаву; напускаць туману; хоць вады напіся; настаўляць акулярны; і нашым і вашым; адным мірам мазаны; падпускаць лёстачкі; пашукаць такога; з плеч ды ў печ; далёкі прыцэл; птушка высокага палёту; каінава пячаць; залатыя рукі; першай рукі; садзіцца на галаву; саломы ў галаве.

9. Дапішыце словы-суправаджальнікі, з якімі спалучаюцца і без якіх не ўжываюцца прыведзеныя фразеалагізмы.

1. *З курамі.*
2. *Як з вядра.*
3. *Як бубен.*
4. *Чорным па белым.*
5. *У агонь і ваду.*
6. *Бяльмом на воку.*
7. *Як вавёрка ў коле.*
8. *Адкуль / куды вецер дзьме.*
9. *Пад гаршчок.*
10. *Ні за грош.*

10. Укажыце тып простага сказа ці часткі складанага сказа, з якім суадносіцца кожны з прыведзеных фразеалагізмаў.

1. *Цень падае; бог ведае; душа не прымае; рукі не даходзяць.*
2. *Галава кругам ідзе; чорная кошка перабегла; матчына малако на губах не абсохла; дождж за карак не лье.*
3. *Дух займае; з горла лезе; адбою няма; наколькі хапае вока; дыхнуць няма калі.*
4. *Хоць шаром пакаці; хоць касой касі; хоць зубы на паліцу кладзі.*
5. *Аж пыл курыць; аж пяткі блішчаць; аж пух ляціць .*

11. Вызначце сярод сінанімічных фразеалагізмаў з агульным значэннем 'страх, які адчувае асоба', тыя, якія: а) маюць абсалютна аднолькавае значэнне; б) адрозніваюцца адцэннямі значэння.

Аслаблі гайкі; валасы становяцца дыбам; вочы на лоб лезуць; душа ў пяткі схавалася; калені дрыжаць; кроў ледзянее; кроў у жылах стыне; мароз па скуры прабягае; мурашкі бегаюць па целе; неба з аўчынку здаецца; паджылкі трасуцца; скура шэрхне; сэрца абрываецца; сэрца ледзянее; у пяткі кальнула; усе блохі перадохлі.

12. Падзяліце прыведзеныя фразеалагізмы на дзве групы, абзначыўшы іх адпаведна лічбамі 1 ці 2 у залежнасці ад таго, утвараюць яны: 1) антанімічныя пары ці 2) антанімічныя рады фразеалагізмаў. Дапішыце антонімы.

Акцыі падымаюцца – ...; на белым кані – ...; вочы адкрываюцца – ...; душа ў бушу – ...; ёсць <свая> галава на плячах – ...; да пары – ...; душы паслухаючы – ...; глядзець праз ружовыя акуллары –

13. Знайдзіце “трэці” ці “чацвёрты” лішні фразеалагізм у кожнай з прыведзеных груп:

- 1) *закасаўшы рукавы; не пакладаючы рук; у поце твару; па канец рук;*
- 2) *пасыпаць галаву попелам; рваць на сабе валасы; кусаць сабе локці; галасаваць абедзвюма рукамі;*
- 3) *глядзець скрозь пальцы; закрываць вочы; прапускаць паміж пальцамі; праходзіць міма; на пальцах можна пералічыць;*
- 4) *як на нотах; як рэпу грызці; як на пісаным; як на далоні;*
- 5) *як жару ўхапіўшы; як дуж; як на крыллях; як падсмалены; як чарапахы;*
- 6) *адно дзяржыся; толькі трымайся; трымацца на валаску;*
- 7) *трымаць высока сцяг; трымаць марку; трымаць вуха востра;*

14. Абзначце лічбамі 1 ці 2 запісаных ў парах фразеалагізмы ў адпаведнасці з тым, з’яўляюцца яны антанімічнымі (1) ці паранімічнымі (2):

- 1) *браць на душу – браць за душу;*
- 2) *як маслам па душы – не ў смак;*
- 3) *па часе – на часе;*
- 4) *на ўвесь дух – як чарапахы;*
- 5) *у бараду – з барадой;*
- 6) *пад абрэз – у абрэз;*
- 7) *галава яловая – светлая галава;*
- 8) *тыцкаць носам – тыцкаць нос.*

15. Укажыце назву твора, зборніка твораў і іх аўтара, адкуль узяты крылатыя выразы, што сталі прататыпамі для прыведзеных ніжэй фразеалагізмаў:

- 1) *асадзі назад!*; 2) *выдраць лысаму валасы*; 3) *жаба ў каляіне*; 4) *кветкі з чужых палёў*; 5) *людзьмі звацца*; 6) *ні бэ ні мя*; 7) *свінтус грандыёзус*; 8) *сена на асфальце*; 9) *хварэць на пана*; 10) *адмыкаць адмакнёныя дзверы*.

16. Адзначце тыя фразеалагізмы, якія маюць у сваім складзе кампаненты-дзеяспрыметнікі.

- 1) *як падкошаны*;
- 2) *як падмянілі*;
- 3) *як падсмалены*;
- 4) *ветрам падшыты*;

- 5) будаваць паветраныя замкі;
- 6) богам пакрыўджаны;
- 7) лёд паламаны;
- 8) з вышыні птушынага палёту;
- 9) пароблены на адзін капыл;
- 10) дзверы парасчыняны;
- 11) паўтарэнне пройдзенага;
- 12) пахне смажаным;
- 13) з працягнутай рукой.

17. Адзначце сярод прыведзеных тых фразеалагізмы, у складзе якіх маюцца кампаненты-дзеепрыслоўі:

- 1) не пакладаючы рук;
- 2) пальчыкі абліжаеш;
- 3) паклаўшы руку на сэрца;
- 4) як у ваду глядзеў;
- 5) як пшаніцу прадаўшы;
- 6) як вады ў рот набраўшы;
- 7) як апошняе ў печ ўсыпаўшы;
- 8) пасаліўшы можна з'есці;
- 9) як ветрам здзьмула;
- 10) душы паслухаючы;
- 11) як жару ўхапіўшы;
- 12) як мыла з'еўшы.

18. Сярод прыведзеных сінанімічных фразеалагізмаў з агульным значэннем 'працаваць' абзначце лічбай 1 тых, якія маюць, акрамя агульнага значэння, дадатковае значэнне 'марудна, абы-як працаваць', і лічбай 2 – 'старанна, добра працаваць'.

Адрабляць шавярку; браць на ўсе жылы; валаводзіць валаводы; валіць цераз пень калоду; варочаць горы, гарыць у руках; гнуць спіну; грэць лоб; закасваць рукавы; не разгінаць спіны; сем патоў выліць; цягнуць валынку; цягнуць каніцель; цягнуць ката за хвост;

19. Абзначце адпаведнымі нумарамі (лічбамі 1, 2, 3, 4) фразеалагізмы, суадносныя: з 1) назоўнікам, 2) прыметнікам, 3) дзеясловам і 4) прыслоўем.

Абое рабое; ад званка да званка; адлежваць бакі; адным вокам; альма-матар; брахаць на ваду; вады не замуціць; галава і два вухі; гарматнае мяса; даваць задні ход; з пятага на дзесятае; заткнуць за пояс; зямля ненаедная; і шавец і жнец і на дудзе ігрэц; кветкі з чужых палёў; лахі пад пахі браць, сабраць, схапіць; мелка плаваць; мядзведжы куток; на скорую руку; на ўсе рукі; не ў галаве; не цяпер дык у чацвер; ні гарыць ні тлее; ні жывы ні мёртвы; па вушы; пацёмкінскія вёскі; правая рука; плячысты на жывот; разуй вочы; стары верабей; у гарчай вадзе купаны; чуць свет; як кот з сабакам; як ні ў чым не бывала; як у ваду апушчаны.

20. Абзначце адпаведнымі нумарамі (лічбамі 1, 2, 3) фразеалагізмы, суадносныя:

са 1) словазлучэннем, 2) словаспалучэннем і 3) сказам.

Апускаць рукі; біць у хамут; вецер гуляе ў галаве; вуж галавы не ўтне; галава гуза шукае; дагары нагамі; збіваць з панталыку; зялёная вуліца; і нашым і вашым; кідацца ў вочы; кінуць костку; манна сыплецца з неба; мядзведзь на вуха наступіў; напускаць туману; на сёмым небе; не ў галаве; ні жывы ні мёртвы; нос не дарос; пальчыкі абліжаш; першая скрыпка; пустая малатарня; у гадах; хмары згушчаюцца над галавой; цаны няма; цяляты язык аджавалі; язык гладка ходзіць; язык каля вушэй матляецца; як без рук; як міленькі.

21. Сярод прыведзеных груп сінтаксічных канструкцый, аб'яднаных агульным дзеясловам (*выпускаць, звярнуць, лезці, ісці*), падкрэсліце толькі тыя, што з'яўляюцца фразеалагізмамі.

Выпускаць з галавы; выпускаць талерку з рук; выпускаць пару; выпускаць птушку з клеткі; выпускаць прадукцыю; выпускаць лейцы з рук;

звярнуць галаву; звярнуць направа; звярнуць горы; звярнуць з дарогі; звярнуць машыну; звярнуць на сябе ўвагу;

лезці на печ; лезці ў вочы; лезці ў сцюдзёную ваду; лезці на сцяну; лезці на ражон; лезці праз акно; лезці ў душу; лезці ў пузыр; лезці за назуху; лезці чорту ў зубы; лезці ў галаву; лезці на язык;

ісці ў сад; ісці ў нагу; ісці на павадку; ісці ў школу; ісці на свой хлеб; ісці прахам; ісці дарма; ісці хутка; ісці ўгору; ісці ў людзі; ісці сваёй дарогай; ісці насустрач.

22. Якія з прыведзеных фразеалагізмаў паводле свайго паходжання ўзыходзяць да 1) жывёльнага свету, а якія звязаны 2) непасрэдна з чалавекам і яго дзейнасцю.

На задніх лапках ходзіць; капыліць губы; віляць хвостом; стаць на дыбы; абарваць тэлефон; абразаць крылы; на хвост станавіцца; на вока; вадзіць казу; вочы на мокрым месцы; глухі цецярук; губа не дура.

23. Падзяліце прыведзеныя фразеалагізмы на дзве групы шляхам абазначэння лічбамі на: 1) кніжныя, 2) прастамоўныя.

Агнём і мячом; аддаць зямлі; адкідаць канькі; адкрываць новую старонку; адыходзіць у вечнасць; Алёша з батонамі; альфа і амега; валяць дурня; вешаць латшу на вушы; воленс-ноленс; выцягнуць ногі; данайскія дарункі; краевугольны камень; мафусаілаў век.

24. Што абазначаюць прыведзеныя ніжэй фразеалагізмы? Якая асаблівасць іх ужывання ў мове?

Адбіваць накланы; адпраўляць у Магілёўскую губерню; арэдавы вякі; сталыпінскі гальштук; у Магілёўскую губерню (трапіць, папасці, збірацца і пад.).

25. Абазначце лічбамі фразеалагізмы, якія суадносныя паводле структуры з: 1) дзеяслоў + назоўнік, 2) прыметнік + назоўнік, 3) назоўнік + прыназоўнікава-склоная

форма назоўніка, 4) дзяслоў + прыслоўе, 5) дзеепрыслоўе + назоўнік, 6) канструкцыя з паўторам *ні*, 7) дзяслоў + прыназоўнікава-склоная форма назоўніка, 8) прыназоўнікава-склоная форма назоўніка.

Белая пляма; браць уцям; бачыць наскрозь; без духу; блуканне па пакутах; вострыя вуглы; ва ўнісон; голы кароль; гарачая галава; даваць перуноў; даць пытлю; да касцей; дзірка ад абаранка; для мэблі; душа ў пяткі; жаба ў каляіне; закідваць вуду; за пагодай; закасаўшы рукавы; злажыўшы рукі; з толкам; ламаць галаву; лакмусавая паперка; нізкай пробы; ні кала ні двара; ні рыба ні мяса; ні слуху ні духу; па сэрцы; пайсці ўгору; пад спудам; развязаць рукі; ставіць на ногі; сядзець у пячонках; тапанне на месцы; твар у твар; трапляць у тон; хадзіць гогалем